

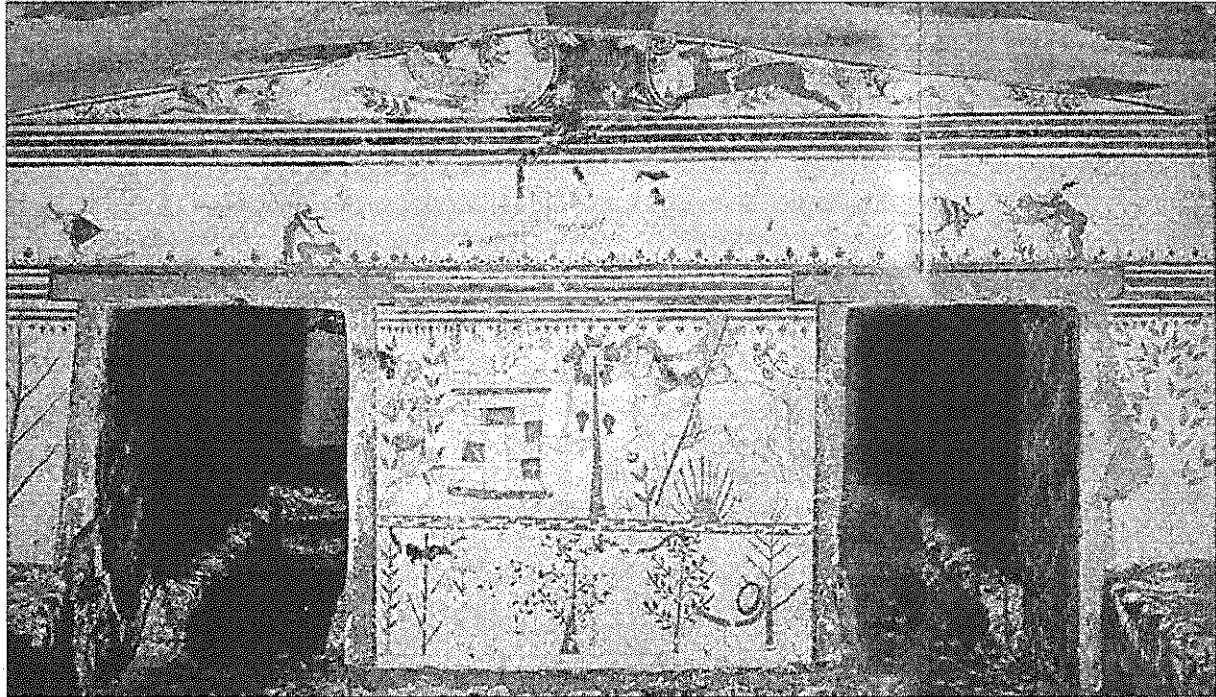
SATRICVM

Jaargang 13, nummer 2

december 2006

NIEUWSBRIEF VAN DE VERENIGING VRIENDEN VAN SATRICUM EN DE STICHTING NEDERLANDS STUDIECENTRUM VOOR LATTUM

De pre-Romeinse culturen van Italië': het Etruskische 'Graf van de Stieren' in Tarquinia.

In dit nummer

Dauniërs in Zuid-Italië 3

Douwe Yntema

Denken doen op z'n Etruskisch 10

L. Bouke van der Meer

Vreemde vogels 18

Dé Steures

De Volksen in Satricum 19

Marijke Gnade

De Samnieten: geroemd en gevreesd 26

Tesse Stek

Colofon

De NIEUWSBRIEF SATRICUM is een uitgave van de Vereniging Vrienden van Satricum en verschijnt minstens tweemaal per jaar. De Nieuwsbrief bericht over het opgravingsproject in Satricum, over de Vereniging Vrienden van Satricum en de activiteiten van de Stichting Nederlands Studiecentrum voor Latium.

ISSN: 0920-9912

Redactie

Selkit Verberk, Anne Versloot

Redactieadres

Selkit Verberk
Pieter Liefinckstraat 49
1067VW Amsterdam

Opmaak

Femke Ijsinga-van Boxsel, Rotterdam

Met dank aan

Anneke Dekker, Alma Reijling

De Vereniging Vrienden van Satricum stelt zich ten doel mensen met interesse voor het opgravingsproject Satricum nader tot elkaar te brengen. Ook wil de vereniging het project onder de aandacht brengen van een breed publiek. De lidmaatschapkosten bedragen € 20 per jaar. Wanneer u zich opgeeft als lid krijgt u de Nieuwsbrief Satricum toegestuurd en ontvangt u een uitnodiging voor de jaarlijkse Satricum-dag. Ook wordt u uitgenodigd voor andere activiteiten die de vereniging voor haar leden organiseert. Nieuwe leden ontvangen als welkomstgeschenk een goudkleurige boekenlegger in de vorm van een antefix uit Satricum.

Bestuur

<i>Voorzitter</i>	drs M. Kleiterp tel. 020 612 74 18
<i>Secretaris</i>	drs E. Vesseur
<i>Penningmeester</i>	drs A. Jansen mba
<i>Bestuursleden</i>	dr M. Gnade drs A. Reijling drs S. Verberk drs E. Vesseur drs Y. Scheper

Secretariaat

Vereniging Vrienden van Satricum
Iste Jan van der Heijdenstraat 148 III
1072VD Amsterdam
tel. 020 679 27 93
e-mail satricum@planet.nl
postbank 6945931

REDACTIONEEL**'VREEMD VOLK'**

Met de eerstvolgende Satricum-dag al weer in het vooruitzicht, biedt de redactie van de Satricum-Nieuwsbrief u graag een terugblik op de vorige. De 'pre-Romeinse culturen van Italië' stonden die dag centraal. We prijzen ons gelukkig de sprekers, experts van verschillende universiteiten, bereid te hebben gevonden hun boeiende betogen voor u op papier uit te werken. In de lezingen verhaalden de sprekers over hun eigen onderzoek (over Etrusken, Samnieten, Dauniërs, Messapiërs en Volsken), en wisten ze tevens een link met Satricum te leggen. Een samenvatting van deze lezingen treft u in deze Nieuwsbrief.

Tesse Stek laat ons kennismaken met de Samnieten, of om met Livius te spreken die 'onbehouwen bergboeren'. Of er ondanks de vele invloeden uit de Phoenicisch/Punische, Griekse, Italische, Keltische en Romeinse wereld, toch sprake is van eeuwenlange tradities in de Etruskische cultuur wordt door Bouke van der Meer aan de kaak gesteld. Ook Marijke Gnade leidt ons terug in de tijd, door ons mee te nemen naar het Satricum van voor de komst van de Romeinen. Zij schrijft over wat er in Satricum zoal is teruggevonden van de Volsken die in de vijfde eeuw v.Chr. in Satricum woonden. Dat er in het eerste millennium v.Chr. Etrusken en Romeinen leefden in Centraal-Italië weet iedereen. Douwe Yntema vertelt u wie hun burenen waren in het zuiden van het land.

De column van Dé Steures is eveneens gewijd aan 'allochtonen in Satricum', maar dan die van nu. Want hoewel Satricum, de grote stad van weleer, tegenwoordig een klein gehucht is, loopt er nog heel wat 'vreemd volk' rond.

de redactie ↙

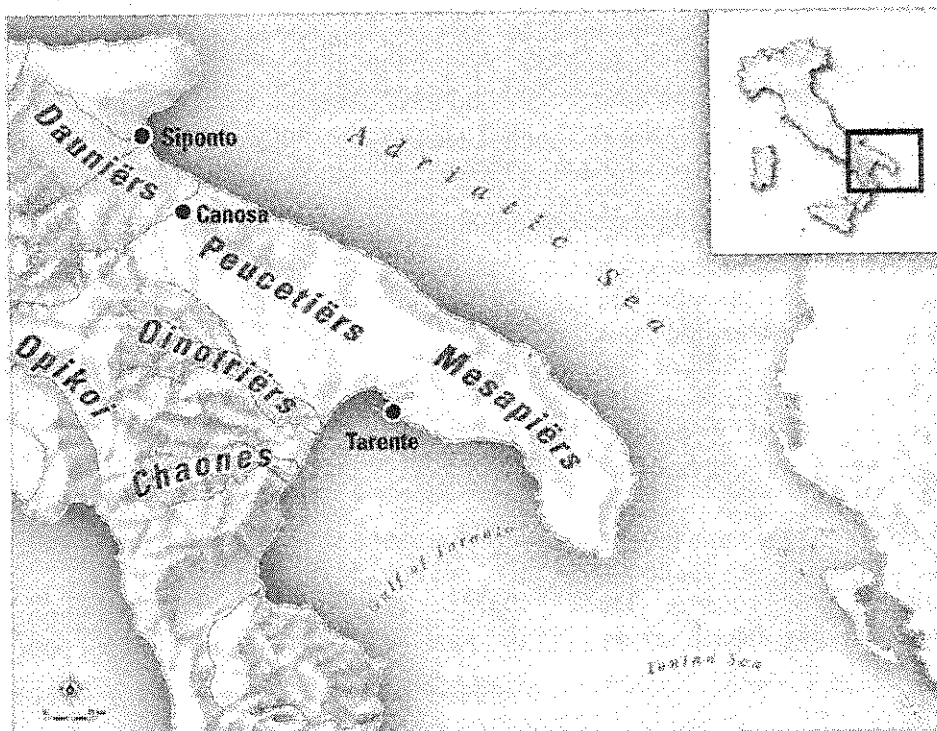
DAUNIERS IN ZUID-ITALIE

Dat er in het eerste millennium v.Chr. Etrusken en Romeinen leefden in Centraal-Italië weet iedereen. Maar wie waren hun burenen in het zuiden van het land? De Dauniërs bijvoorbeeld, zij maakten 'Brabants bont' avant la lettre, en kerfden tonijn-vissers in hun spectaculaire grafstenen.

De bekendste Italische volkeren van het eerste millennium v.Chr. zijn natuurlijk de Romeinen en de Etrusken die bij de Tyrheense Zee in Centraal Italië woonden. De Etrusken zijn vooral bekend om hun oogstrelend rijke grafcultuur, de vroege Romeinen hebben veel aandacht gekregen omdat ze als het ware de aanloopfase vormden van een spectaculair wereldrijk. De stammen en volkeren die de rest van Italië bewoonden, hebben minder aandacht gekregen en zijn dan ook lange tijd alleen bij insiders bekend geweest. Als gevolg van de Europese eenwording en de uitbreiding van het Verenigd Europa worden regionale aspecten veel sterker benadrukt als voorheen. Dat heeft ertoe geleid dat de Italianen in de regio's zich veel meer met

het verleden van hun regio zijn gaan identificeren. Er zijn dan ook grote tentoonstellingen gewijd aan de Umbri van Umbrië en de Piceni van de 'Marken' (bij Ancona). Ook in Zuid-Italië zijn de pre-Romeinse samenlevingen een belangrijk onderzoeksobject en een onderwerp voor presentaties aan een breed publiek geworden.

Maar welke volken leefden er in Zuid-Italië tussen 1000 v.Chr en het moment dat iedereen op het Apennijns schiereiland het Romeins burgerrecht kreeg (ca. 90 v.Chr.)? Dat waren in de eerste plaats de Grieken. Zij woonden in Griekse enclaves aan de kust. Die waren zo talrijk dat de kuststrook van Zuid-Italië ook wel Magna Graecia (Groot-Griekenland) werd genoemd. Daarnaast waren er heel wat Italische stammen en de naam van het volk dat een bepaalde streek bewoonde, veranderde ook nog wel eens. Dat is niet zo vreemd als het lijkt: een stam is niet zo'n stabiele politieke eenheid als een staat. Stammen clusteren met andere stammen onder een nieuwe naam en grote stammen vallen soms uiteen in kleinere

Kaart van Zuidoost-Italië met volken en plaatsen genoemd in de tekst.

stammen. Een mooi voorbeeld hiervan zijn de zuidelijke Apennijnen, de tegenwoordige Italiaanse regio Basilicata. Volgens Griekse auteurs leefden hier in de zesde eeuw v.Chr. de Opikoi, de Chaones en de Oinotrioi. Griekse schrijvers uit de vierde en derde eeuw v.Chr. noemden dit daarentegen het gebied van de machtige stam der Loukanoi (de Lucaniërs) die de een grote bedreiging vormden voor de Griekse steden in Zuid-Italië. Vermoedelijk zijn de drie oude stammen gefuseerd tot één grote, machtige stam. Apulië, de brede kuststrook langs de Adriatische Zee, werd bewoond door de Dauniërs in het noorden, de Peucetiërs in het centraal deel en de Messapiërs op het zuidelijk schiereiland.

Omstreeks 1000 v.Chr. was Zuidoost-Italië nog niet erg dicht bewoond. De nederzettingen waren klein (meestal een paar dozijn inwoners) en lagen vooral aan de kusten. De bewoners waren vooral vissers en rondtrekkende schaapherders. Maar vanaf ongeveer 800 v.Chr. verandert Zuidoost-Italië in een rap tempo. Sommige kustnederzettingen verdwijnen, andere groeien. Vanuit de kuststrook wordt bovendien het binnenland in hoog tempo gekoloniseerd. De herders worden landbouwers: overal waar goede landbouwgrond is, ontstaan kleine nieuwe nederzettingen. En ook die groeien snel. Rond 650 zijn er overal in het zwaar beboste Zuidoost-Italië eilandjes menselijke bewoning ontstaan in de wouden, bestaande uit groepjes hutten met veekralen en akkers. De hutten waren simpel: een staketsel van houten palen, waartussen gevlochten twijgen besmeerd met leem, en een rieten of strooien dak. En terwijl bijna heel Italië in die tijd donkerbruin tot zwart aardewerk met ingegrifte decoratie heeft, hebben de stammen van Zuid-Italië daarnaast ook handgemaakt mat-beschilderd aardewerk: een soort Brabants Bont avant la lettre.

In deze dynamische wereld kwam nog meer dynamiek toen de stammen van Zuidoost-Italië met Grieken kennis maakten. De eerste herkenbare contacten dateren uit de jaren 825/800 toen de vroegste Grieken

Italië bezochten en er hun aardewerk achterlieten als relatiegeschenk of in ruil voor diensten of goederen. Vanaf 700 werden deze contacten buitengewoon intensief. Griekse auteurs beweren dat er omstreeks die tijd Griekse steden in Zuid-Italië werden gesticht: de zgn. 'Griekse kolonies'. Archeologisch onderzoek wijst uit dat dát niet juist is. Het klopt wél dat vanaf die tijd kleine groepjes Grieken zich permanent in dit gebied begonnen te vestigen: handelaars, handwerkslieden, huursoldaten en andere gelukzoekers uit de Griekse wereld vestigden zich in wat voor hen een Far West was. Vaak woonden ze in nederzettingen waar het grootste component van de bevolking Italisch DNA had. Ook de latere Griekse stad Taras (nu Tarente) was zo'n gemixte Grieks-Italische nederzetting. Tussen 650 en 600 v.Chr. kwamen er veel meer Grieken naar Zuid-Italië. Dit waren voornamelijk boeren op zoek naar vruchtbaar bouwland. Op sommige plaatsen in de kustvlakten werden zij zelfs zo talrijk dat zij het grootste deel van de bevolking vormden.

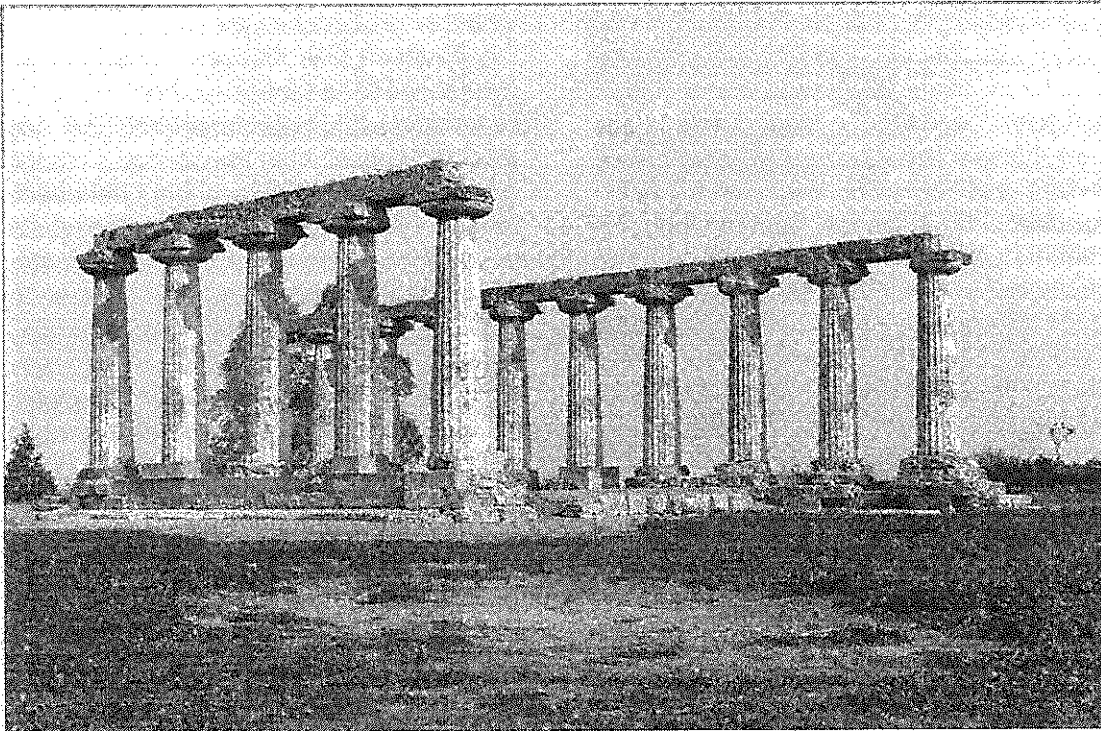
Beschilderd Italisch vaatwerk uit Alianello (Basilicata); zevende eeuw v.Chr.

Het contact tussen mensen met totaal verschillende culturele achtergronden leidde tot onverwachte resultaten. Overal in Zuidoost-Italië groeiden de nederzettingen en nam het landbouwareaal toe door ontginning van woeste gronden. Een paar

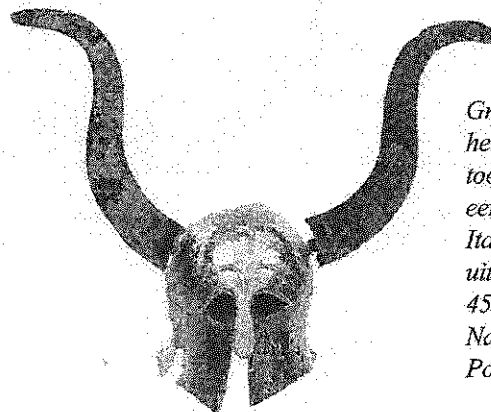
nederzettingen met een hoog percentage Griekse bewoners ontwikkelden zich tot de Griekse steden Sybaris (later 'Thurioi'), Siris (later 'Herakleia in Lucanië'), Metapontion en Taras. Bovendien verbouwde men niet uitsluitend gewassen voor eigen gebruik: graan werd op grote schaal geëxporteerd naar het Aegeïsche gebied, waar de schrale bodems nauwelijks genoeg opleverden en hongersnood regelmatig voorkwam. Zuidoost-Italië werd een rijke streek. Het Griekse Metapontion bouwde maar liefst vier enorme stenen tempels waarbij men de bouwmaterialen over tientallen kilometers moest aanslepen.

rituelen en vereerden vaak inheemse goden in een Grieks jasje. Cultuurcontact leidt namelijk steeds tot wederzijdse beïnvloeding: er is geen stad in Azië waar zoveel fietsen zijn als Djakarta, er is geen land in Europa waar zoveel Indische restaurants zijn als Nederland. De opvatting dat de Grieken het licht der beschaving in Zuidoost-Italië brachten, is verre bezijden de waarheid.

Metapontion. Griekse tempel uit ca. 520 v.Chr., lokaal aangechuid als de Tavole Palatine (de tafels van de Paladijnen).

Maar ook de Italische stammen waren zeer welvarend. Daarbij namen de stammen die vaak met de Griekse steden in contact kwamen, allerlei praktische dingen van de Grieken over. Hutten werden vervangen door huizen met pannendaken, aardewerk werd niet langer met de hand gemaakt, maar gedraaid op een draaischijf, de eerste stadsmuren werden gebouwd en de hoofden van de Italische clans liepen als Griekse hoplieten in bronzen wapenrustingen. Maar ook de Grieken lieten zich niet onbetuigd: ze begroeven hun Griekse doden met Italische

Griekse bronzen helm met Italische toevoegingen uit een graf van een Italisch clanhoofd uit Lucanië (ca. 450 v.Chr.). Nationaal Museum Potenza.

Het lijkt er dus op dat Grieken en Italiërs vanaf de zesde eeuw v.Chr. naar elkaar toe groeiden. Ze woonden in vergelijkbare behuizingen, gebruikten dezelfde voorwerpen en begroeven hun doden op vrijwel dezelfde manier. Dat verschijnsel is wel eens 'Hellenisering' gedoopt. Maar dat is geen juiste aanduiding voor wat er gebeurde in Zuidoost-Italië: de Italiërs 'vergrieksten' en de Grieken 'ver-italiseerden'. De Grieken van Zuid-Italië verschilden dus op veel punten van de Grieken die rond de Aegeïsche Zee leefden. De drie grote verschillen tussen de Zuid-Italiaanse Grieken en Italiërs waren en bleven de taal, de religie en de sociaal-politieke structuur. Dat laatste klinkt heel ingewikkeld. Maar het betekent eenvoudigweg dat in de Italische wereld iedere familiegroep of clan zijn eigen familie- of clanhoofd steunde, maar dat in de Griekse wereld mensen met een vergelijkbaar beroep, status en economisch belang een bepaalde politicus of leider steunden. In Taras of Metapontion was familieverband dus niet het belangrijkste politieke bindmiddel, bij de Italische stammen wél. Deze drie verschillen verdwenen pas vele jaren na de Romeinse verovering van Zuidoost-Italië. Deze kreeg zijn beslag tussen 275 en 265 v.Chr.

in het meest noordelijke gedeelte van Apulië woonden (zie afbeelding op pag. 3). Zij zijn de meest exotische van deze stammen. Hun gebied was ver verwijderd van de Griekse steden van Zuid-Italië. De streken waarmee ze nauwe contacten onderhiielden lagen in een totaal andere richting; Daunische schepen bevoeren het noordelijk gedeelte van de Adriatische Zee en haalden al in de 8ste eeuw v.Chr. metalen uit Istrië, Dalmatië en Slovenië.

De meest spectaculaire voortbrengsels van deze stam zijn de zogenaamde Daunische steles. Dit zijn stenen platen tussen de 0.45 m en de 1.70 m hoog en 4 tot 8 cm dik die als grafsteen dienst deden. Ze dateren vooral uit de zevende en zesde eeuw v.Chr. en stellen een menselijk figuur voor. Deze steles geven ons een indruk van de rijke lokale klederdracht met kralensnoeren (om de hals), mantelspelden (bij de schouder) en allerlei bronzen ornamenten (hangend aan een ceintuur). Het spannendste is dat bepaalde delen van de steles gevuld werden met scènes uit de Daunische wereld. We zien clanhoofden op strijdswagens op jacht gaan, mensen die tonijn vangen, schepen die de zee bevaren en religieuze feesten waarbij een bard op zijn harp speelt, mannen met puntmutsen volgen en vrouwen

Feest/religieuze plechtigheid met bard, priesters/sjamanen en vrouwen. Detail van Daunische stèle (ca. 625/600 v.Chr.)

Maar nu wordt het tijd om concreet te worden en kennis te maken met één van de zes à zeven stammen die Zuidoost-Italië bevolkten. We kijken naar de Dauniërs die

met pakketten/geschenken op hun hoofd naar de bard toelopen. Van de circa 1200 fragmenten en 30 complete of nagenoeg complete exemplaren die tot op heden zijn

gevonden, hebben ruim 60 stuks scènes die goed bewaard en goed leesbaar zijn. Dat betekent dat we dank zij deze voorwerpen beschikken over een prentenboek met mooie illustraties van het leven van een Italische stam, gedurende de periode tussen 700 en 500 v.Chr. De Daunische stèles zijn dus zeer unieke voorwerpen die nog altijd niet op hun juiste waarde geschat worden.

Naast de stèles is ook het aardewerk van de Dauniërs soms spectaculair. In de tijd van de Daunische stèles maakten ze handgemaakt aardewerk dat bijzonder fijn beschilderd was. Dit aardewerk werd geëxporteerd naar alle regio's rond het noordelijk deel van de Adriatische Zee. De Daunische pottenbakkers hielden ervan met klei te spelen. Als het traditionele matbeschilderde aardewerk ('Brabants Bont') vanaf omstreeks 450 v.Chr. uitsluitend nog aan de overledenen wordt meegegeven in het graf, maken ze de meest verrassende composities in klei. Een Daunische wijnzeef heeft een hoge voet, een oor in de vorm van een sterk gestileerde menselijke figuur die de armen (biddend?) omhoog heft; daarnaast is er nog een geboetseerd vrouwenfiguurtje aan de vaas geplakt met de karakteristieke ronde oorijzers, die in goud, zilver en brons in Daunische graven zijn gevonden.

Omstreeks 500 v.Chr. dringen veel snellere en wendbaardere Griekse schepen door in het noordelijk gedeelte van de Adriatische Zee. Daardoor stortte het Italisch-Dalmatische handelsnetwerk daar ineen. Als gevolg hiervan begonnen de Dauniërs zich te heroriënteren. Tussen 500 en 400 v.Chr. is hun cultuur dan ook weinig spectaculair. Bij de heroriëntatie richtten ze zich op het zuiden waar Griekse steden lagen en

*Daunische wijnzeef (ca. 450 v.Chr.).
Archeologisch Museum Bari*

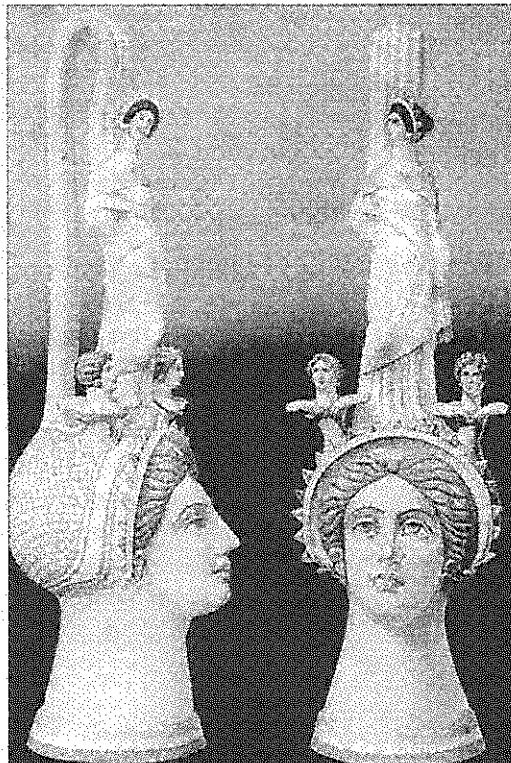
Italische stammen woonden die in nauw contact met de Grieken stonden. Vanuit die gebieden werd niet alleen hun materiële cultuur (de dingen die ze maakten) beïnvloed. Ook namen ze nieuwe landbouwtechnieken over die in de vruchtbare vlakte waar de Dauniërs woonden, tot fantastische oogsten leidden. De hoofden van de Daunische clans werden grootgrondbezitters. En nog altijd is de grote vlakte van Noord-Apulië (de Tavoliere) Italië's belangrijkste producent van de 'harde' graansoorten die zo geschikt zijn voor het maken van pasta.

De nieuw verworven welvaart van de Dauniërs is terug te vinden in de ondergrondse kamergraven. Waar de bodem

Canosa. Ondergronds kamergraf, vierde-derde eeuw v. Chr.

rotsachtig is, worden die in de rots uitgehouwen. Daar waar geen rots is, bouwen de Dauniërs ondergrondse kamers gemaakt van kalkstenen blokken die van elders werden gehaald. Ze blijven vaak tientallen, soms honderden jaren lang in gebruik, waarbij er telkens nieuwe kamers aan het oorspronkelijke gedeelte worden toe-gevoegd. In deze graven wordt het familie- of clanhoofd begraven in volle wapenrusting. Naaste familieleden worden in aangrenzende kamers bijgezet. Verder worden de graven volgestopt met aardewerk. Het traditionele 'Brabants Bont' is nagenoeg verdwenen. Aanvankelijk wordt voor de graven het roodfigurige aardewerk gebruikt dat in Tarente wordt gemaakt ('Apulisch Roodfigurig'). In de derde eeuw wordt steeds vaker lokaal gemaakt aardewerk in de graven bijgezet. Beroemd en berucht is het aardewerk van Canosa (het Romeinse Canusium), de belangrijkste Daunische nederzetting uit de derde eeuw v. Chr. De verrukkelijk kitscherige vazen (het zogenaamde polychrome aardewerk) zijn in pasteltinten beschilderd en bedolven onder aangehechte terracotta's.

In deze tijd worden de Dauniërs bondgenoten van Rome. Evenals de Romeinen werden ook zij bedreigd door de Samnieten en samen nemen ze de Samnieten in de tang. Na de pacificatie van de Samnieten stichten de Romeinen op Samnitisch gebied aan de randen van de grote Daunische vlakte hun kolonies Luceria (314) en Venusia (291). Zelfs als het slecht gaat met Rome blijven de Dauniërs trouw. Als de Romeinen in 216 (2de Punische oorlog) een enorme nederlaag lijdten tegen de Carthaagse veldheer Hannibal bij het Daunische Cannae, helpt de edelvrouw Busa uit het Daunische Canosa de overlevenden terug te keren naar veilig gebied. De Daunische edelen blijken bovendien geen steenrijke boerenkinkels te zijn. Ze zijn mensen van internationale allure en internationale standing die leefden als vorsten. De Dauniër Busus (was hij misschien de vader van Busa?) kreeg in ca. 230 v.Chr. het ereburgerschap van het Griekse eiland Delos en mocht op de eerste rij zitten bij de Delische Spelen ter ere van Apollo en Artemis. Twee andere Dauniërs kregen hoge eretitels van het beroemde Griekse heiligdom van Delphi in 194 en 191 v.Chr.

Daunische stamhoofden uit het eind van de derde en het begin van de tweede eeuw waren ook internationale diplomaten en internationale graanhandelaars. Naast hun eigen taal spraken ze ook Grieks en Latijn. Ze werden dan ook in een vorstelijke stijl begraven met vele kostbare voorwerpen. Ze hadden wijn uit Rhodos, dronken uit het toen nog zeer zeldzame en kostbare glas uit het Egyptische Alexandrië. Maar het graf waarin ze met al hun kostbaarheden werden bijgezet was en bleef een karakteristiek Daunisch kamergraf, waarin ook de vier of vijf voorafgaande generaties begraven waren.

Polychrome Daunische kopvaas met plastische decoratie uit Canosa (derde eeuw v. Chr.). Archeologisch Museum Bari.

DENKEN EN DOEN OP Z'N ETRUSKISCH

De moderne klassieke archeologie richt zich tegenwoordig, o.a. door surveys, vooral op veranderingsprocessen, met onderzoeksvragen als 'hoe veranderde een landscape, een stad, een materiële cultuur, hoe beïnvloedden culturen elkaar, kortom welke factoren bevorderden acculturatie en assimilatie?'

Minstens even relevant is het onderzoek naar constanten, fenomenen die door de eeuwen heen min of meer gelijk bleven, die wijzen op system equilibrium of (homeo)stasis. Eeuwenlange collectieve rituelen, gewoonten en gebruiken getuigen van etniciteit, maken zichtbaar wat grote groepen mensen bond. Dit type onderzoek behoort tot het terrein van de cognitieve archeologie, ook wel archaeology of the mind genoemd.

In het onderstaande belicht ik enkele aspecten van het Etruskische denken en doen die zijn af te lezen aan materiële resten, inscripties en Griekse en Latijnse geschreven bronnen.

Mijn probleemstelling luidt: is er, ondanks de vele successieve invloeden uit de Phoenicisch/Punische, Griekse, Italische, Keltische en in laatste instantie Romeinse wereld, toch sprake is van eeuwenlange tradities in de Etruskische cultuur?

Enkele kenmerken van Etruskische cultuur

Etruskische steden (*methlum) en stadstaatjes (*spura) zijn uiterst geleidelijk ontstaan in die gebieden waar de prehistorische Villanova-cultuur (ca. 1100 en 700 v.Chr.) zich manifesteerde: Etrurië, ruwweg het gebied tussen de Arno en de Tiber, de Po-vlakte, en gebieden rond Capua en Pontecagnano, bij Salerno. Tussen ca. 1100 en 900 v.Chr. is er slechts sprake van huttdorpjes op kleine heuvels, met een egalitaire materiële cultuur. Het begin van het fascinerende urbaniseringsproces, dat

wil zeggen van het samenklonteren van huttdorpjes op grote heuvelplateaus (bijv. Veii, Tarquinia), ligt rond 900 v.Chr., toen men ijzer ging winnen op Elba en in de metaaldragende heuvels tussen Populonia en Volterra. Van Griekse invloed is dan nog geen sprake. Pas in de loop van de achtste eeuw v. Chr. ontstonden handelscontacten met de Griekse koloniën in Zuid-Italië en Griekenland. In alle boven genoemde gebieden sprak men Etruskisch zoals blijkt uit ca. 10.000 inscripties die alle na 700 v.Chr. dateren, dus na de introductie van het Westgriekse alfabet uit de Griekse koloniën Cumae en Pithecusae (Ischia).

De Etruskische cultuur onderscheidt zich van de omringende Italische culturen op tenminste drie punten: de taal, de religie, en de tamelijk geëmancipeerde positie van de vrouw. De taal is niet-Indo-Europees en sterk verwant aan een niet-Griekse taal die ouderwets aandoet dan het Etruskisch. Die werd tot ca. 500 v.Chr. op het eiland Lemnos in het noorden van de Egeïsche Zee gesproken, getuige de beroemde stèle uit Kamina en graffiti op vazen uit Hephaestia. Over de herkomst bestaan verschillende theorieën. Eén van de overigens zeer omstreden verklaringen is het verhaal van Herodotus, dat Tyrsënoi (de Griekse naam voor Etrusken) na ca. 1200 v.Chr. uit Klein Azië naar 'het land der Umbriërs' vertrokken. Vanuit archeologisch oogpunt is dit moeilijk te bewijzen, ook omdat migraties niet altijd (direct) materiële sporen hebben achtergelaten.

Tot slot is de positie van de Etruskische vrouw opmerkelijk. In banket- en symposium-voorstellingen tussen ca. 600 en 300 v.Chr. ligt zij met haar echtgenoot aan op een klinè, een situatie die in de Griekse en Romeinse wereld ondenkbaar was. Attische vazen tonen alleen prostituees die aanliggen naast mannen. De meer geëmancipeerde positie van de Etruskische vrouw leidde tot negatieve reacties bij Grieken en Romeinen, getuige enkele

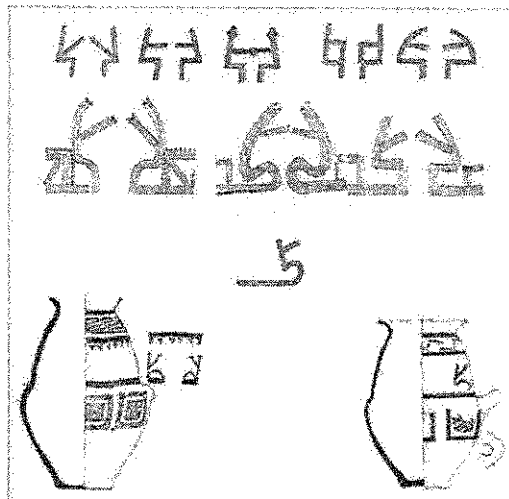
literaire bronnen (daarover straks meer). Vrouwen bekleedden geen politieke functies, wel konden zij priesteres zijn, bijv. van de wijn- en onderwereldgod Fufluns/Dionysos. Pas tegen 300 v.Chr. wanneer Etrurië geleidelijk door Rome wordt veroverd, verschijnen de eerste tombeschilderingen waarin de vrouw niet meer naast haar man aanligt maar aan zijn voeteneind zit (bijv. in de Tombe van de Schilden te Tarquinia). Deze breuk in een lange traditie kan op invloed van Rome wijzen waar de vrouw domiseda, lanifica was ('thuis zittend, wol makend'); maar nooit aanliggend bij banketten en drinkgelagen.

Eén van de karakteristieke kenmerken van de Etruskische religie is het schouwen van levers van offerdieren. Dit gebruik lijkt op het Griekse zoals dat te zien is op Attische vazen rond 500 v.Chr.: men keek of het piramidale uitsteeksel, de 'kop' (Gr. kephalè, Lat. caput), wel (goed teken) of niet aanwezig was (slecht teken). Overigens was de Etruskische werkwijze veel gecompliceerder dan de Griekse. De beroemde bronzen Lever van Piacenza (ca. 100 v.Chr.), een leermodel of geheugensteuntje van een haruspex, laat zien dat deze microkosmos in feite een afspiegeling was van de macrokosmos: een hemel met 16 regionen, elk bewoond door één of twee goden. Hemel en lever hadden een gunstige helft, het oosten, en een ongunstige, het westen, een indeling die van belang was voor het duiden van de richting der bliksems.

Dood, offer en verbondenheid

Etrusken besteedden, vaak op monumentale wijze, aandacht aan de dood en de laatste rustplaats. Voor hen had de dood niet het laatste woord. Enerzijds verwijzen, tussen ca. 700 tot 30 v.Chr., fallische stenen bij, voor of in graven naar vruchtbaarheid en regenererend vermogen, anderzijds zijn er tal van aanwijzingen dat de onderlinge band binnen een familie of gens, de verbondenheid tussen overledenen en overlevenden, een belangrijke rol speelde.

De visie op het hiernamaals was positief: men geloofde elkaar na de dood weer te zullen zien. De verbondenheid is reeds goed te zien op geometrisch versierde, bikonische asurnen uit de achtste eeuw v.Chr. Boven het resterende handvat (het andere werd van de pot afgeslagen na gebruik in het dagelijks leven!) zitten, symmetrisch, twee gestileerde personen tegenover elkaar. In sommige gevallen geven zij elkaar de rechter hand, een gebaar dat niet alleen afscheid of ontmoeting symboliseert maar ook en vooral verbondenheid.

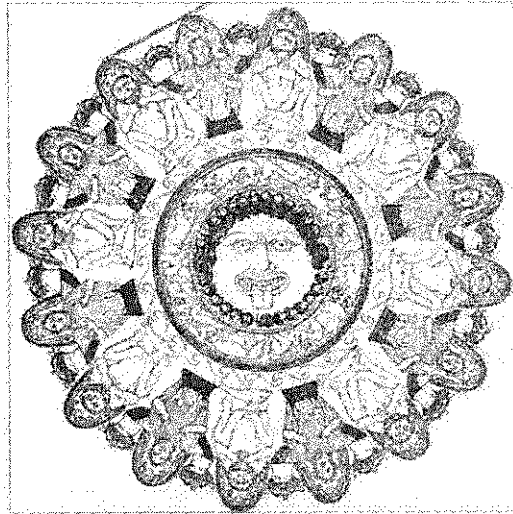

Motieven van duo's op bikonische asurnen.

Dit type symmetrie is bijvoorbeeld ook waarneembaar in de Tombe van de Augures te Tarquinia (ca. 530 v.Chr.): de apas tanasar ('vaders toneelspelers > rouwendenden'), brengen, symmetrisch, links en rechts van een geschilderde onderwerelddeur een groet aan de overleden pater familias. De overige wanden tonen sportwedstrijden en dansen. Deze thema's, samen met drinkgelag, banket en acrobatiek, komen frequent voor in grafschilderingen in Tarquinia en Chiusi. Ze maken duidelijk dat men het overlijden als een feestelijke gebeurtenis ervoer. De wrede rol van Phersu (vgl. Lat. persona = masker), een gemaskerde man die met een bloeddorstige hond een geblinddoekte man met knuppel (een soort van Herakles!) aanvalt, is begrijpelijk in het licht van Arnobius' mededeling dat Etrusken geloofden dat een overledene onsterfelijk

kortom rites de passage waarin verbondenheid, dood en voortplanting een belangrijke rol spelen. Op de rug van het paard van de voorste ruiters zit wederom een embryonaal monstertje dat de dood personifieert. De twee hoofdpersonen, Mamarce en Thesatheï, vergelijken zich met de mythische helden Theseus en Ariadne, die samen de dood trotseerden.

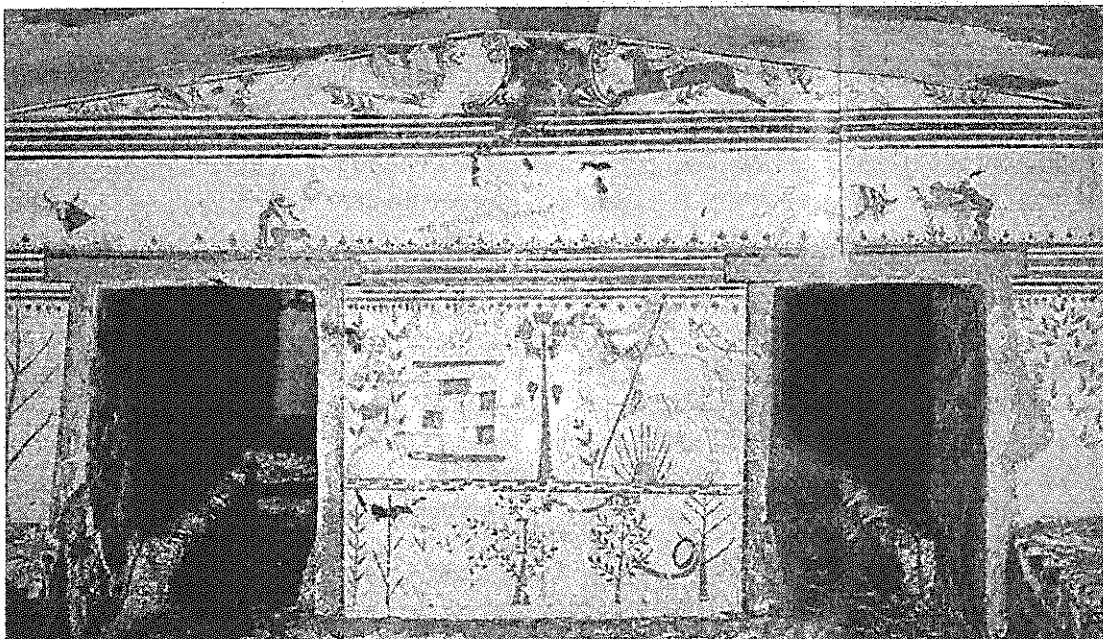
De rol van seks in een funeraire context is ook goed zichtbaar in de Tombe van de Stieren te Tarquinia (ca. 540 v.Chr.). Op de achterwand van de achterste grafkamer zien we drie fresco's boven elkaar, Achilles gewapend met bijl die Troïlos, naakt te paard, opwacht, twee erotische scènes, en Bellerophon te paard die de Chimaira bestrijdt. In de linker scène bedrijft een man de liefde met een vrouw die op de rug van een andere man ligt terwijl een stier er, afgewend, rustig bij ligt, in de rechter scène stormt een opgewonden stier met mensenkop op twee a tergo vrijende mannen af. De moraal van het verhaal is waarschijnlijk: hetero-seks is vruchtbaar, dus goed, homo-seks onvruchtbaar, dus slecht.

De bronzen lamp van Cortona (tekening)

De stier met mensenkop is de Griekse rivier- en vruchtbaarheidsgod Acheloös die ook voorkomt op de grootste bronzen lamp uit de oudheid, de Lamp van Cortona (vijfde eeuw v.Chr.). Deze heeft een kosmisch programma met, rond een centraal Gorgoneion, concentrisch, vier paar roofdieren die een slachtoffer opvreten, een fries met acht dolfinen boven golven, een fries met acht Sirenen en acht opgewonden saters, en in de buitenste ring zestien Acheloös-koppen. De symbolische beteke-

Het 'Graf van de Stieren' te Tarquinia.

nis is dat de onderwereld wordt omringd door de zee, de aarde en de hemel. De acht Sirenen, dochters van Acheloös, vormen volgens Plato de harmonie der sferen. *Last but not least* belichamen de saters en Acheloöi de vruchtbaarheid. Het is een Dionysisch programma; wie studie maakt van grafschilderingen zal merken dat veel zaken als kraters, wijn, klimopbladeren etc., verwijzen naar Fufluns/Bakchos/Dionysos. Enkele tomben tonen opgewonden saters en bacchanten, mannelijke en vrouwelijke volgelingen van Dionysos.

zichtbaar. In een onderaards Bacchanal te Bolsena werd in de tweede eeuw v.Chr. een terracotta beeld van een tronende Fufluns kapot geslagen. Hierna komen Dionysische motieven niet meer op sarcofagen voor.

Zoals boven vermeld, hadden de Etrusken bij hun burens een slechte reputatie. De Griekse Athenaeus (ca. 200 na Chr.) die zegslieden van ca. 300 v.Chr. citeert, schrijft het volgende (Dipnosophistae XII 14): 'Naar aanleiding van de Etrusken die een buitengewoon weelderig leven leiden, vermeldt Timaeus in boek α dat dienaressen

De 'Tombe van de Kastijding' te Tarquinia (detail).

De realistische scènes in de Tombe van de Stieren staan niet alleen. De schildering van trio van een vrouw tussen twee mannen, de één met zweepje en een blauwe bladertak op zijn hoofd, de ander met twee bruine haarkoordjes, in de Tomba der Kastijding te Tarquinia (ca. 500 v.Chr.), toont dat ondanks het lichte sm-gehalte het gebeuren een feestelijk tintje had, waarschijnlijk bedoeld als een creatieve, Dionysisch-orgastische reactie op de dood. De preoccupatie met Dionysos als heilsgod kwam tot een einde in 186 v.Chr. toen de Romeinse senaat besloot de nachtelijke bacchische orgieën, 'een pest uit Etrurie', te verbieden. Het effect is archeologisch

naakt de mannen bedienen. Theopompus vermeldt in het 43ste boek van de Historiën dat het bij de Etrusken ook gewoon was vrouwen gemeenschappelijk te hebben. Ze kunnen niet alleen behoorlijk drinken maar ze zijn ook schitterend om te zien. De Etrusken voeden al hun kinderen op zonder te weten van welke vader elk kind is. Dezen leven op dezelfde manier als hun opvoeders. De meeste tijd brengen zij door met drinken en het verkeren met alle vrouwen. De Etrusken schamen helemaal zich niet om de liefde en plein public te bedrijven noch om deze te ondergaan want ook dit is bij hen een gewoonte. Ze nemen geen blad voor de mond om, wanneer de heer des huizes

de liefde bedrijft en iemand naar hem zoekt, te zeggen dat hij dit en dat doet, waarbij ze op schandelijke wijze de zaak toelichten. Wanneer zij samen zijn met prostituees of met hun eigen vrouwen, doen zij aldus. Eerst brengen, wanneer zij het drinken staken en naar bed willen, dienaren, wanneer de kandelaars nog branden, prostituees binnen, dan weer erg mooie jongens, en tenslotte ook hun vrouwen.'

De meeste beweringen kunnen op grond van archeologische en epigrafische gegevens weerlegd worden: in drinkgelegenen worden alleen mannelijke wijnschenkers weergegeven; in duizenden inscripties wordt van een overledene de naam van de vader of van de vader en de moeder vermeld.

Bovenstaand citaat wordt gewoonlijk geduid als een Griekse poging om barbaroi (niet-Grieken) in een kwaad daglicht te stellen. De vraag is waarom dan toch seks zo benadrukt wordt. Denkbaar is dat Grieken, gelet op de 'Tragiatella-vaas', de schilderijen in de Tombe van de Stieren en de Tombe van de Kastijding, kennis hebben gemaakt met incidentele, rituele groepsseks in de context van begrafenisfeesten. Verder is het mogelijk dat Griekse handelaars genoten van sacrale prostitutie in havenplaatsen als Gravisca, waar Turan/Aphrodite en Atunis/Adonis werden vereerd, en Pyrgi, waar o.a. Uni (Hera/Iuno)/Astarte een tempel had.

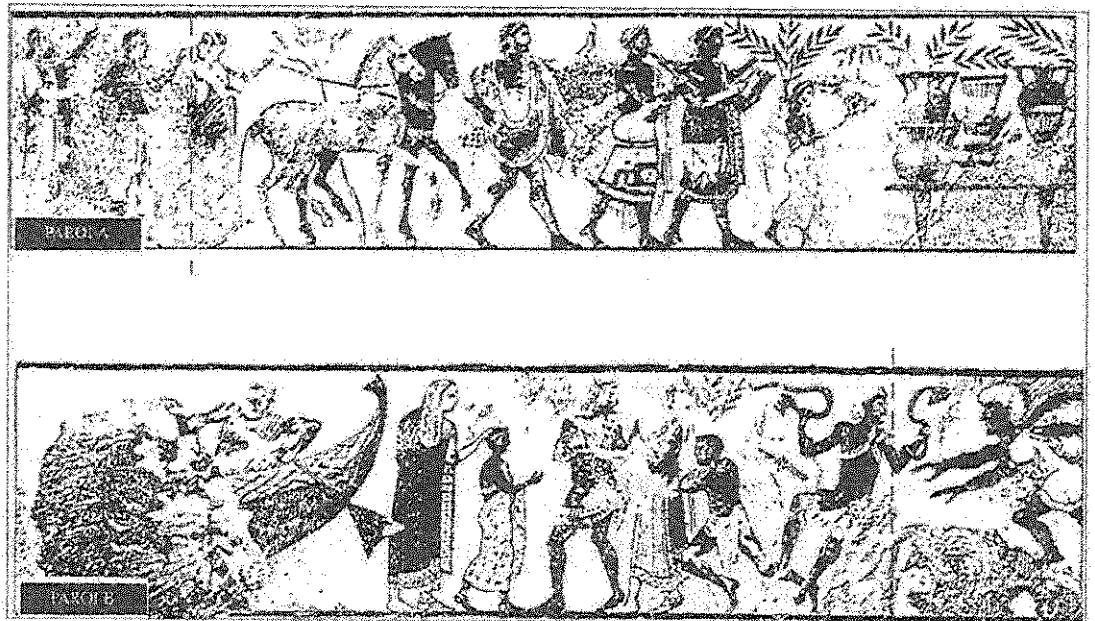
In sommige necropolen ziet men in plaats van fallische vlamvormige stenen. Ook de vlam kan verwijzen naar voortplanting zoals blijkt uit o.m. Plutarchus, Romulus 2.4-8: 'Anderen vertellen erg fabelachtige dingen over de geboorte (van Romulus). Want aan Tarchetius, een goddeloze en rauwe koning van de Albanen, verscheen in zijn huis een goddelijke gedaante: een fallus namelijk verhief zich uit de haard en toefde daar vele dagen lang. In Etrurië was een orakel van Tethys (waarschijnlijk in Caere/Ceveteri), vanwaar Tarchetius de orakelspreuk bereikte, dat hij een maagd met het verschijnsel moest verenigen: uit haar zou dan een beroemde zoon geboren worden, die opviel door moed, geluk en kracht. De dienaar baarde door het

samenzijn met de fallus Romulus.' Een soortgelijk verhaal vertelt Arnobius in zijn *Adversus Nationes* V 18 9 (hier in verkorte versie): 'Maar laten wij zwijgen over de Dei Conserentis (Generatiegoden) die zich, veranderd in in de gedaante van een menselijk penis, verstopten onder as, die, ontstaan uit ingewanden, onder een potje had gelegen. Daarop stopte een krijsgeslagen vrouw, Ocrisia, met veel inzicht, het geslacht, 'de goden', in zich en maakte bepaalde bewegingen: toen braakten in een heilig orgasme de 'goden' levenwekkend zaad uit en is koning Servius (Tullius (de voorlaatste Etruskische koning van Rome) geboren.'

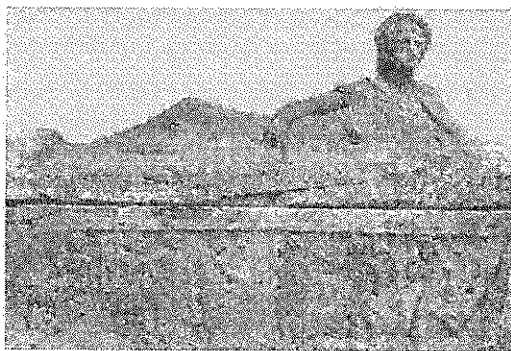
Deze teksten maken het verband tussen vuur, dood, fallus en geboorte duidelijk en verklaren waarom in bijv. Orvieto en Marzabotto vlamvormige stenen graven bekronen. Zoals boven betoogd, getuigen archaische grafschilderingen van een positieve visie op de dood. Dit beeld lijkt te versomberen door de verschijning van afschrikwekkende doodsdemonen in grafschilderingen rond 400 v.Chr. De Tombe van de Blauwe Demonen te Tarquinia (zie tekening op pag. 16) is daarvan het oudste voorbeeld. De linker wand toont een overleden magistraat per wagen op weg naar het symposium op de achterwand. Op de rechter wand duwen duivelse demonen van rechts naar links een overleden vrouw over een rots in de richting van Charon's boot die haar over de Styx naar het symposium (op de achterwand) zal voeren.

Tussen Charon's boot en de pas overledene staan twee familieleden die haar opwachten! Het passeren van de *petra agelastos*, een steen waar niet om te lachen valt, is de 'vuurdoop' van de rite de passage, daarna volgt het vreugdevolle weerzien.

Dit type reünie, op de grens van leven en dood, soms vlak voor de onderwereldpoort, komt ook voor op sarcophagen uit de derde eeuw en askisten uit de tweede en eerste eeuw v.Chr. Het zijn aanwijzingen dat Etrusken geloofden hun eerder gestorven geliefden weer te zullen zien.

De 'Tombe van de Blauwe Demonen' te Tarquinia (tekening van de rechter wand).

Etruskische sarkofaag uit Tarquinia met een ontmoetingsscène op de grens van leven en dood

Riten tot aan Constantijn

Wie studie maakt van constanten, zal ontdekken dat ook in offerrituelen, zoals die bijvoorbeeld zijn overgeleverd op de terracotta Tegel van Capua (ca. 460 v.Chr.) en in het Linnen boek van Zagreb (tweede eeuw v.Chr.) sprake is van eeuwenlange tradities, die ongetwijfeld hebben bijgedragen aan het collectieve bewustzijn en culturele eenheid. Het leidt geen twijfel dat steden een belangrijke rol bij codificaties hebben gespeeld. Nieuwe steden als Spina, Marzabotto (in de Po-vlakte) en Capua (in

Campanië), alle gesticht rond 500 v.Chr., hebben een on-Grieks, exact georiënteerd stratenplan (n-z, o-w). Bij de planning hebben priesters (haruspices) een hoofdrol gespeeld, zoals onder meer blijkt uit het Corpus van Romeinse Landmeters. De tempels op de acropolis van Marzabotto en de pas opgegraven Tin- (Iupiter-)tempel in de stad zelf zijn exact noord-zuid georiënteerd. Het orthogonale stratenplan is op deze hoofdas georiënteerd. Wie op de kruispunten van de hoofdwegen een putdeksel opent, ziet daaronder een heilige steen met een kruisvormige incisie (Lat. crux; decussis) liggen die de coördinaten van haruspices/landmeters aangeeft. Dit type sacrale steen kent een 800 jaar lange traditie: in het castrum-achtige Paleis van keizer Diocletianus te Split (ca. 300 na Chr.) vindt men het meest recente voorbeeld.

Uit het bovenstaande moge duidelijk zijn dat Etruskische tradities werden verstoord door Rome's verovering van Etrurië. De Etrusken werden niet direct geromaniseerd; de stedelijke elites gingen in naam van Rome regeren. Pas na militaire acties van consul Sulla rond 80 v.Chr. ging men in de loop van twee generaties Latijn in plaats van Etruskisch spreken.

Een traditie die werd voortgezet, was het raadplegen van levers door haruspices uit Etrurië, totdat keizer Constantijn deze gewoonte rond 313 na Chr. verbood. Een ander opmerkelijk fenomeen is dat inwoners van Spello (Lat. Hispellum) in Umbrië, ook tot 313 na Chr. (!), deel namen aan een jaarlijks feest met toneel en gladiatorenspelen 'volgens een oude gewoonte' (Lat. *prisco more*) in Volsinii, naar alle waarschijnlijkheid Orvieto. Mogelijk vonden de jaarfeesten plaats ten zuiden van de stad Orvieto, in Campo della Fiera, waar sinds enkele jaren opgravingen plaats vinden. Het kan het terrein zijn waar ooit het Fanum Voltumnae, het Heiligdom van de Etruskische oppergod Voltumna, was, een federaal heiligdom waar volgens Livius in de vijfde eeuw v.Chr. vertegenwoordigers van Etruskische steden bijeenkwamen om hun strategie tegenover het agressieve Rome te bepalen. Campo della Fiera is ononderbroken gebruikt vanaf de vijfde eeuw v.Chr. In de Middeleeuwen en later werd het terrein als marktplaats (met kerk!) gebruikt. Ook op andere plaatsen zijn Etruskische heiligdommen tot in de derde eeuw na Chr. in ere gehouden. Romeinen die steden in Etrurië veroverden, namen standbeelden van stadsgoden mee naar Rome, onder andere dat van Voltumna (Lat. *Vertumnus*). Het ging op een beleefde manier, d.m.v. *evocatio*, getuige Livius' verslag over het beeld van Iuno in Veii: *visne Romam ire?* ('wil je naar Rome gaan?'). Ook voor het overige was er Romeins respect of angst voor goden van tegenstanders: terracotta beelden van tempels werden keurig onder de grond begraven, bij wijze van *exauguratio*.

Over mentaliteit en continuïteit valt veel meer te zeggen. Daarover, d.v., t.z.t. meer.

L. Bouke van der Meer <

Literatuur

- R.S.P. Beekes/L.B. van der Meer, *De Etrusken spreken*. Muiderberg, Coutinho 1991.
 F. Gaultier et D. Briquel (éds.), *Les Étrusques, les plus religieux des hommes*. Paris 1997.
Hermeneus. Tijdschrift voor de antieke cultuur 45 (1973/4), Etrusken-nummer, met o.a. 67 antieke teksten met vertaling.
 L. B. van der Meer, *The Bronze Liver of Piacenza*. Amsterdam, Gieben, Publ. 1987.
 Idem, *Interpretatio etrusca. Greek myths on Etruscan mirrors*. Amsterdam, Gieben, Publ. 1995.
 Idem, *Myths and more on Etruscan stone sarcophagi*. Leuven, Peeters 2004.
 Idem, *Etruscan origins. Language and archaeology*, in: *Bulletin Antieke Beschaving* 79, (2004) 51-57 (ook online).

lb.van.der.meer@arch.leidenuniv.nl;
 website: via trefwoorden: etruscology leiden

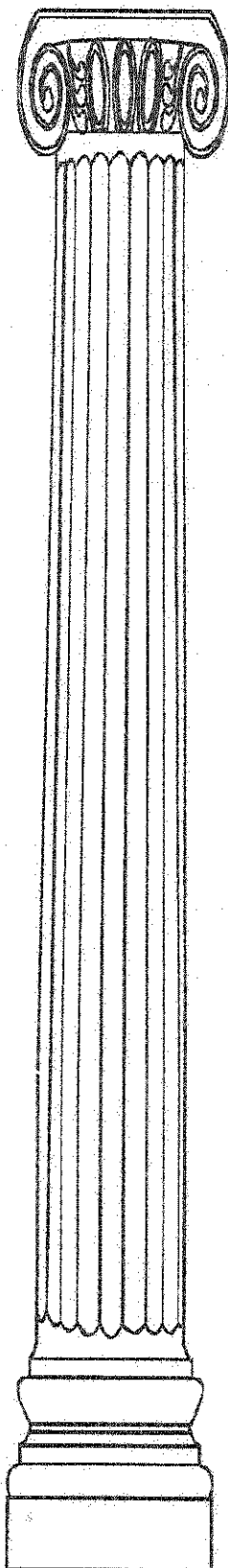
COLUMN

Vreemde vogels

De moderne vreemde volkeren die in Satricum, zeg maar Le Ferriere en Campoverde, opvallen zijn Tunesiërs (alleen in Campoverde), Roemenen, een Calabrees en natuurlijk Nederlanders.

De Tunesiërs van Campoverde zijn de dagloners die voor de bar te wachten tot/of ze die dag worden ingehuurd voor de watermeloenenogst. Die is officieus op 15 augustus voorbij, en voordat ik dit stukje schreef heb ik me nooit afgevraagd wat ze voor en na die periode in Italië doen.

De aanwezigheid van de Calabrees (die tot voor twee jaar woonde in de flat bij de Dispensa) en van de Roemenen hangt samen. Er is bij de brug van Le Ferriere een washuis met eeuwig stromende bron of kraan; ik heb er overigens sinds 1981 nooit mensen feitelijk de was zien doen: de wasmachine was al gemeengoed. Sinds een aantal jaren is het washuis ingepikt door de Calabrees, die er een krottenwijkje tegenaan heeft gezet en daar Roemenen in heeft gehuisvest. Kennelijk had hij zijn zaakjes juridisch voor elkaar, want het is me niet bekend dat er ooit een poging is gedaan hetwijkje op te ruimen. Hij heeft twee jaar geleden een goede bekende van ons en diens net teruggekeerde zoon doodgeschoten omdat de slachtoffers hem geen gratis toegang wensten te verlenen tot hun net gegraven riool. Of hij lang in de gevangenis blijft was verleden jaar twijfelachtig. Hij zou wel eens een gewiekste advocaat kunnen hebben.

Wat de Roemenen precies doen is me niet duidelijk. Dagloners? Twee van hen zijn gaan wonen in het huis bij de bocht naar de brug, dat zo lang ik het ken leeg heeft gestaan. Als sprekers van een Romaanse taal vinden Roemenen het Italiaans niet moeilijk. Vooral het laagste stijlregister beheersen ze goed en laten dat luid horen.

En dan de Nederlanders. We zijn een vertrouwde plaag, die vanzelf ook weer weggaat, en gewaardeerde klanten van de bar van Adriano en in het weekend de pizzeria van Alfonso. Je hebt ons in twee varianten: Amsterdams en Gronings. De overeenkomst is dat we aanmerkelijk meer huidoppervlak blootstellen aan de zon dan de Italianen (ondergetekende doet daar niet aan mee). Het verschil tussen Amsterdammers en Groningers valt des te meer op nu laatstgenoemden niet meer in Satricum graven, maar vanuit Nettuno surveyen, en van daaruit jaarlijks een potje komen voetballen op het betonnen sportveldje beneden achter de kerk. Die Groningers zijn zo groot en blond, en ze kunnen zo verschrikkelijk beter voetballen dan wij.

Dé Steures <

DE VOLSKEN IN SATRICUM

Voor wie de vroege geschiedenis van Rome bestudeert en de gebeurtenissen rond de eerste Romeinse expansie in Italië, zijn de Volsken, een Italisch bergvolk, een begrip. Wie waren zij eigenlijk, en wat deden zij in Satricum?

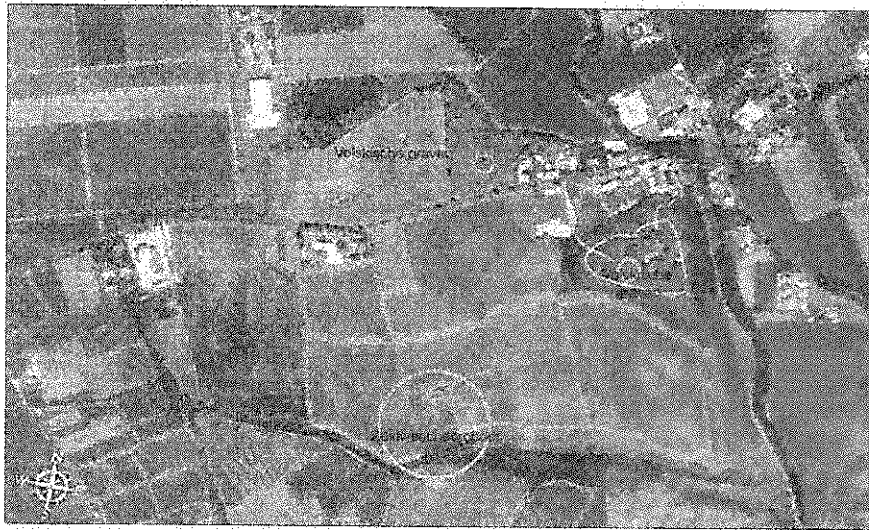
Titus Livius verhaalt in zijn geschiedschrijving van het antieke Rome, *Ab urbe condita*, uitgebreid van de vele confrontaties en schermutselingen die vanaf de late zesde eeuw tussen Romeinen en Volsken plaatsvinden. Niet minder dan 150 jaar lang bestrijden deze twee groepen elkaar en pas in tweede helft van de vierde eeuw v. Chr. slagen de Romeinen er in zich van hun hardnekkige tegenstanders te ontdoen. Livius beschrijft de Volsken als '*ferocior ad rebellandum quam bellandum gens*' (Livius 7, 27, 7) of wel 'een volk woester in opstand dan in oorlog voeren'. Een ruig en ongeorganiseerd volk dat het de Romeinen echter wel knap lastig maakte, zoals Livius zelf ook toegeeft. Illustratief voor de dreiging die de Volsken voor de Romeinen vormden is de legende rond de Romeinse generaal Gnaeus Marcius Coriolanus, die na te zijn beschuldigd van verraad uit Rome wordt verbannen en naar de Volsken overloopt. Onder zijn leiding slaagt een Volskische strijdmacht er in 488 v. Chr. zelfs in om niet minder dan tien Latijnse steden te veroveren, waaronder Satricum. De Volsken weten door te dringen tot aan de poorten van Rome. Slechts dankzij bemiddeling van zijn moeder, vrouw en dochter wordt Coriolanus overgehaald te vertrekken en zijn strijdmacht mee te nemen, waarna hij zonder een spoor achter te laten verdwijnt. Het is vooral de hardnekkigheid van de strijdlustige Volsken die bij Livius respect afdwingt, er is echter een Romein voor nodig om deze strijdlust in banen te leiden. Als zodanig een stereotype beeld van de ongeciviliseerde tegenstander waarmee

Rome te maken krijgt in zijn strijd om de hegemonie in Italië.

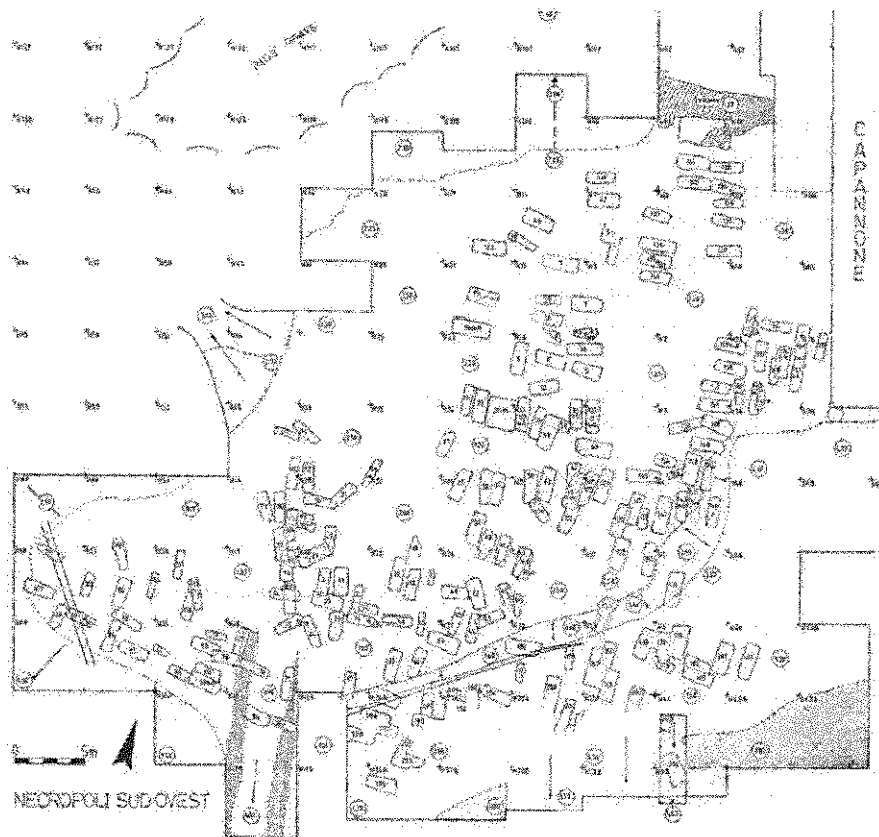
Tot voor kort waren de Volsken alleen bekend uit de antieke literatuur. Van hun materiële cultuur was nog niets in beeld gebracht en hun bestaan was net zoals het verhaal van Coriolanus tot een narratieve illustratie geworden tegen de achtergrond van de opkomst van Rome. Veel van de vroegste confrontaties tussen Romeinen en Volsken ten tijde van de Etruskische koningen van Rome werd zelfs als pure fantasie van de antieke auteurs bestempeld. Dit beeld is door het archeologisch onderzoek van de laatste jaren aanzienlijk bijgesteld. Niet alleen zijn de Volsken 'gevonden', maar is het stereotype beeld dat van hen bestond op grond van de geschiedschrijving aanzienlijk gewijzigd.

Het is in Le Ferriere -het antieke Satricum- waar in de jaren tachtig van de vorige eeuw de Volsken werden ontdekt. In 1980 werd in het zuidwesten van het antieke stadsgebied een grafveld gevonden uit de vijfde eeuw v. Chr. dat aan de Volsken kon worden toegeschreven. Het grafveld omvatte meer dan 200 graven waarvan er 167 werden opgegraven (zie afbeeldingen op pag. 20).

Niet lang na de vondst van de Zuidwest necropool werd op de acropolis van Satricum, aan de voet van de tempel van Mater Matuta, een tweede, kleiner grafveld uit vijfde eeuw v. Chr. ontdekt, bestaande uit een dertigtal graven, en in de loop van de jaren 90 van de vorige eeuw tot nu kwamen er ook in de rest van het antieke stadsgebied vergelijkbare graven tevoorschijn. Sindsdien hebben de Volsken een officiële plaats gekregen temidden van de pre-romeinse volkeren die het antieke Italië bevolkten. Niet alleen in Satricum, maar ook in andere, in de bergen gelegensites, worden nu resten gevonden die aan de Volsken worden toegeschreven. De belangrijkste is Frosinone, gelegen in het

De grafvelden van Satricum, gemarkeerd op een luchtfoto.

De zuidwest necropool van Satricum.

Apennijnse achterland van Latium, hemelsbreed zo'n 60 km ten noordoosten van Satricum. Hier is onlangs een necropool ontdekt die opvallende overeenkomsten vertoont met de vijfde-eeuwse graven in Satricum, niet alleen qua grafritueel, maar ook qua grafgiften. Deze overeenkomsten wijzen op een onmiskenbare culturele en etnische verbondenheid tussen de bewoners van beide

steden. De stad Frosinone, gelegen op de route die door de Volsken op hun tocht vanuit het Apennijnse binnenland naar de kustgebieden werd genomen, is een voor de hand liggende plaats waar zich Volsken kunnen hebben gevestigd. Voor de kustgebieden zijn er verschillende goede kandidaten waar Volsken geleefd zouden kunnen hebben, zoals Terracina en Antium, beide in de bronnen als

Volskische steden genoemd. Vooralsnog is Satricum echter de enige stad waar Volsken daadwerkelijk zijn aangetoond.

Interessant in het kader van de Volskische identificatie van de archeologische resten in Satricum is de theoretische discussie die zich direct na ontdekking van de graven ontspoon. Want hoe herken je een Volsk als je er nog nooit een gezien hebt? Het zijn immers de antieke auteurs die over hen verhalen, maar veel meer dan dat zij woest, hardnekkig en strijdlustig waren komen wij niet te weten. Een belangrijk discussiepunt was en is nog steeds, in hoeverre het legitiem is antieke geschriften te verbinden met archeologische resten. Maar al te vaak zijn archeologische vondsten verklaard vanuit een vooropgezet historisch idee. Een tweede punt van discussie is in hoeverre het geoorloofd is materiële resten aan specifieke etnische identiteiten te koppelen. Het meeste aardewerk dat in het vijfde-eeuwse Satricum is aangetroffen was algemeen gangbaar in de regio en nu niet direct indicatief voor een specifieke etnische identiteit.

In een breder kader richtte de discussie zich op het karakter van de Satricaanse nederzetting in de vijfde eeuw. In overeenstemming met het algemeen gangbare beeld van verval en verlaten van de voormalige, florierende, zesde-eeuwse, Latijnse nederzettingen, veroorzaakt door de talloze oorlogen die de Latijnse regio in de vijfde eeuw teisterden, werd ook van Satricum gezegd dat de stad als zodanig niet meer bestond. Het belangrijkste heiligdom van de stad, dat van Mater Matuta, volgens sommigen verwoest na de inname van de stad door de Volsken in 488 v.Chr., zou alleen nog dienst doen als pelgrimsoord. Dit beeld is intussen aanzienlijk gewijzigd, in die zin dat de stad redelijk drukbevolkt moet zijn geweest gezien het aanzienlijke aantal graven dat de afgelopen jaren gevonden is. Daarnaast zijn in het lagere stadsgebied de resten van een uitgebreid wegensysteem aangetroffen dat tot zeker in de derde eeuw, zij het met

verschillende verbouwingen en ophogingen, in gebruik bleef. In een van de ophogingslagen is vijfde-eeuws aardewerk en huizenpuin gevonden dat afkomstig moet zijn geweest van bewoning uit die periode. Een en ander wijst op een onmiskenbare continuïteit van de nederzetting. Ondanks deze continuïteit is er echter ook sprake van culturele veranderingen die duiden op een mogelijke andere bevolking die er geheel andere gebruiken op nahield. Het betreft hier onder andere de gebieden waar de doden werden begraven. Niet alleen zijn dat gebieden binnen de voormalige stadsgrenzen, maar gaat het tevens om wezenlijk andere locaties dan die waar de Latijnen hun doden begroeven. De voormalige Latijnse necropool, met haar markante tumuli uit de zevende eeuw, moet nog zeer goed herkenbaar zijn geweest in het landschap. Desondanks worden er andere gebieden voor de doden verkozen waarvan die aan de voet van de tempels op de acropolis wel het meest opvallend is en volgens Latijnse normen absoluut ongebruikelijk.

Daarnaast is vermeldenswaard dat Satricum vooralsnog de enige plaats is in de Latijnse regio waar in de vijfde eeuw v.Chr. een formele begraafplaats wordt aangelegd. Overal in Latium houdt aan het eind van de zevende-begin van de zesde eeuw het gebruik van het bijzetten van de doden met grafgeschenken op. Er zijn tot nu toe in het Latiale gebied vanaf dat moment geen andere systematisch aangelegde grafvelden bekend. Het voorkomen nu van systematisch aangelegde graven in Satricum is een gegeven dat op zijn minst uitzonderlijk genoemd kan worden en wellicht verklaard kan worden tegen de achtergrond van nieuwkomers met andere gebruiken. Het is daarbij de bewuste keuze van nieuwe, aparte gebieden voor de doden binnen het voormalige stadsgebied, los van elke herinnering aan de Latijnse doden, die nog eens het andere karakter van de bewoners van het vijfde-eeuwse Satricum onderstreept.

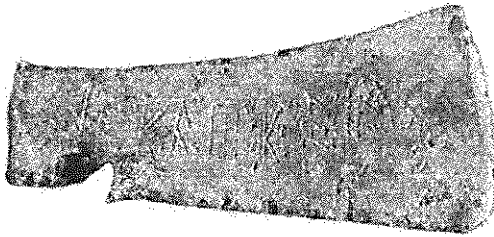
Hoewel een letterlijke verbinding tussen de historische en archeologische gegevens in principe onmogelijk is, kan er desondanks een opmerkelijke overeenkomst tussen beide bronnen worden genoteerd met betrekking tot Satricum. Sowieso is het opvallend dat alle graven in de periode vallen die exact overeenkomt met de in de antieke geschriften gesuggereerde aanwezigheid van de Volsken in Satricum. Hoewel de inname van Satricum in 488 een legendarische is en daarom niet letterlijk op het jaartal berouwbaar, wordt de late zesde en vroege vijfde eeuw wel gekenmerkt door een verwoede strijd tussen Volsken, Latijnen en Romeinen waaruit de Volsken in eerste instantie als winnaar uit de bus komen. Satricum vervult in deze strijd een centrale rol. Doordat hierna de aandacht van de Romeinen noodgedwongen naar andere gebieden uitgaat, lijkt het alsof de stad vervolgens voor lange tijd in rustig vaarwater terecht komt. Voor de duur van bijna een eeuw wordt althans geen melding gemaakt van enige militaire activiteit in relatie tot de stad. Het is niet ondenkbaar dat de Volskische gemeenschap in Satricum in deze periode een stabiel en betrekkelijk rustig bestaan kan opbouwen. Een en ander lijkt inderdaad te worden weerspiegeld in de grafdocumentatie die een continue periode van bijna een eeuw dekt, zonder wezenlijke verandering in het grafritueel. De stabiele omstandigheden moeten dramatisch zijn gewijzigd vanaf de vroege vierde eeuw wanneer de stad zich weer volop in de Romeinse belangstelling bevindt. Satricum wordt uiteindelijk veroverd en wordt in 385 een Romeinse kolonie. Vanaf dat moment kan ook geconstateerd worden dat de necropolen niet langer in gebruik zijn. De bevolking die geassocieerd wordt met de vijfde-eeuwse graven verdwijnt archeologisch gezien uit beeld. Al zodanig zou deze overeenstemming tussen archeologische en historische gegevens gezien kunnen worden als een verdere onderbouwing van de Volskische identiteit van de vijfde-eeuwse inwoners van Satricum.

In het kader van de etnische duiding van het grafveld is het wellicht interessant te vermelden dat er onder de grafvondsten een paar objecten zijn die bijdragen aan de Volskische interpretatie van het grafveld. Het gaat hierbij ondermeer om een specifiek soort vaas, een amfoortje met 'dubbelloops' handvat gemaakt van een slecht soort bucchero, die met grote regelmaat temidden van het andere aardewerk in de graven is aangetroffen en waarvoor in het Latiale repertoire geen parallellen bestaan. De beste parallellen voor deze vaasjes bevinden zich buiten het Latijnse gebied, in het Apennijnse achterland, met name in het eerder genoemde Frosinone. Als zodanig is het vaasje te interpreteren als een directe link met het herkomstland en kan worden geclassificeerd als een object met een hoge intrinsieke voorouderherinnering waarmee een bewuste band met het thuisland tot uitdrukking werd gebracht.

Amfoortje met 'dubbelloops' handvat.

Een ander object dat gerelateerd kan worden aan de Volskische identiteit van de vijfde-eeuwse doden in Satricum is een inscriptie op een loden miniatuurbijltje die als amulet aan de dode was meegegeven. De inscriptie is gesteld in een Oscoumbrisch dialect afkomstig uit het Apennijnse achterland en geeft een naamsformule in dativus, van een wijding of van bezit. De persoon die hier genoemd wordt is Iukos Comius of Cominius die de functie van *aedilis* bekleedt: *iúkúí : ko : efilei :*

Miniatuurbijltje van lood.

Hierbij staat *efilei* gelijk aan het Latijnse woord voor *aedilis* hetgeen verwijst naar een magistraat die zich bezig hield met stedelijke zaken. De combinatie van een niet-Latijnse taal met het persoonlijke karakter van de grafgift die als hanger om de nek werd gedragen, maken het object tot een *marker* van Volskische identiteit.

Een diepgaande analyse van de graven uit de Zuidwest necropool en een analyse

van de skeletresten heeft geleid tot een betere kennis van het sociale karakter alsook van de demografische samenstelling van de gemeenschap in het vijfde-eeuwse Satricum. Het totaalbeeld dat uit het fysisch antropologisch onderzoek naar voren is gekomen is dat van een samenleving die in vrij stabiele omstandigheden heeft kunnen bestaan met een economie gebaseerd op een combinatie van landbouw en veeteelt en een evenwichtig dieet gebaseerd op groenten en vlees. Opvallend is daarbij het lage percentage van hypoplasie (een afwijking zichtbaar op het tandemail als gevolg van ziekte of slecht dieet) in vergelijking met veel hogere percentages bij naburige bevolkingsgroepen alsook de beperkte mate van cariës, hetgeen duidt op een goede lichamelijke en dentale verzorging. In overeenstemming met dit veronderstelde stabiele en georganiseerde karakter van de bevolking van Satricum is de regelmaat in aanleg van de graven en de opvallende uniformiteit in het grafritueel gedurende een lange onafgebroken periode van ruim 100 jaar. De graven liggen volgens twee oriëntaties, N-Z of O-W (zie afbeelding op pag. 20) en zijn over het algemeen voorzien van een bescheiden grafinhoud bestaande uit eenvoudig gebruiks-

De grafinhoud bestaat uit eenvoudig gebruiks-aardewerk.

aardewerk, gemiddeld 1 tot 5 vazen, dat meestal bij het hoofd van de dode was geplaatst, maar soms ook aan het voeteneinde. Slechts een twintigtal graven had 6 tot 9 vazen en 3 graven vertoonden meer dan tien vazen. Fibulae van brons of van ijzer zijn in veertig graven aangetroffen, terwijl in slechts zestien graven een ijzeren wapen aan de dode was meegegeven.

De dode ligt op de rug in een houten kist.

De doden lagen op de rug in houten kisten, met de armen langs het lichaam of gekruist op het bekken en met de voeten naast elkaar of gekruist. Verwantschap was waarschijnlijk een van de bepalende factoren in de aanleg van het grafveld. Deze conclusie is gebaseerd op de ruimtelijke verspreiding van de graven waarin een patroon zichtbaar is. Vooral in de centrale en zuidelijke delen van het grafveld is er sprake van kleine groepen van elkaar oversnijdende graven, of van

paren van graven of van meervoudige begravingen in afzonderlijke graven. Kinderen lijken in deze gemeenschap een speciale positie te hebben ingenomen. Dit wordt gesuggereerd door de zorg die besteed is aan hun begraving (gelijk aan volwassenen) en door het karakter van hun grafinhoud. Sommige kindergraven kunnen zelfs rijk genoemd worden waar het aantal grafgiften betreft (tot de rijkste

Soms liggen meerdere doden in een graf.

graven in het grafveld behoren bijvoorbeeld die van kinderen), andere vallen op door symbolische giften die speciaal voor het graf zijn gemaakt, zoals loden miniatuurwapentjes. Deze behandeling van kinderen is, vergeleken met Latiale grafgebruiken, ook vrij opmerkelijk te noemen.

De enkele geconstateerde verschillen tussen de graven onderling, zoals de variatie in aantallen grafgiften, lijken chronologisch bepaald en in directe relatie

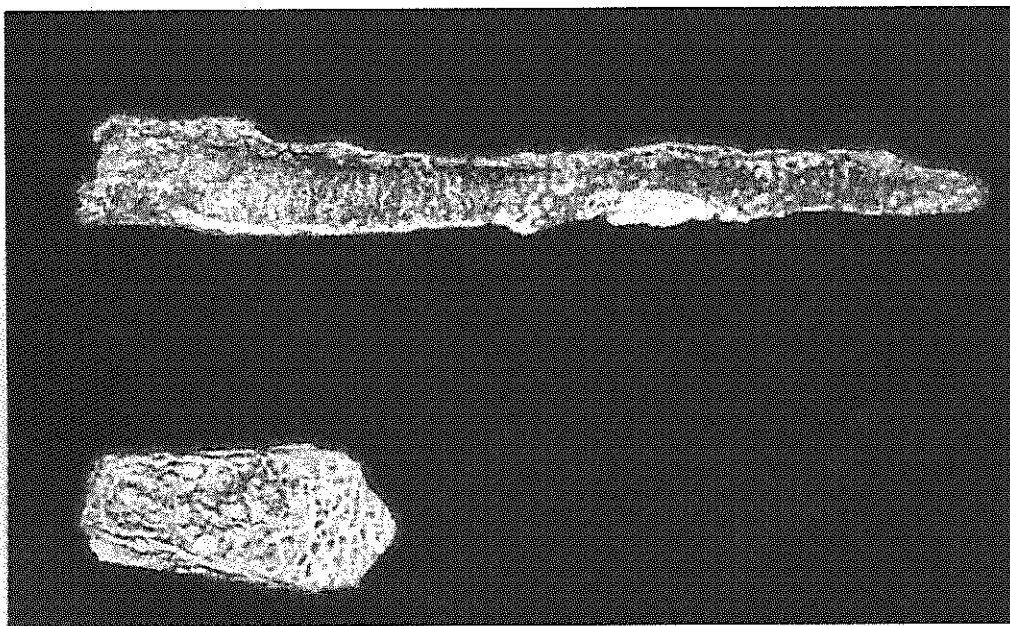
tot een mogelijke economische ontwikkeling in de loop van de vijfde eeuw. Die zou hebben geleid tot een zeker niveau van welvaart dat tot uitdrukking kan zijn gebracht in het meegeven van hetzij grotere aantallen vazen in sommige graven, hetzij in een enkel importstuk of een 'duur' object. De topografische lay-out van de graven was waarschijnlijk ook chronologisch bepaald. De oudste graven bevinden zich in het hoogst gelegen noordoost deel van het grafveld. In de loop van de tijd breidde het grafveld zich heuvelafwaarts uit, in zuidelijke en zuidwestelijke richting.

Al met al is het beeld dat wij van de Volsken krijgen op grond van de bestudering van hun graven in Satricum van een geheel andere orde dan dat Livius ons zou doen willen geloven. Het traditionele barbaarse imago, dat door hem herhaaldelijk wordt aangehaald, wordt op geen enkele wijze bevestigd door de archeologische vondsten. Die wijzen eerder in een tegengestelde richting. De opgravingen die op dit moment plaatsvinden in het lagere stadsgebied, bij

de archaische weg, lijken dit beeld te bevestigen. Mogelijke nieuwe inzichten kunnen overigens verwacht worden uit het onderzoek in Frosinone. De graven die hier onlangs opgegraven zijn, lijken vroeger te beginnen dan de graven in Satricum wat in feite een versterking is van de theorie dat de bevolkingsgroep in Satricum van elders afkomstig is en zich op een gegeven moment, ergens aan het begin van de vijfde eeuw, in Satricum vestigde.

De legendarische Volsken die tot voor kort archeologisch onzichtbaar waren, ondanks hun hoofdrol in het drama van Rome's strijd om de hegemonie, zijn uiteindelijk teruggevonden in het antieke Satricum.

Marijke Gnade <

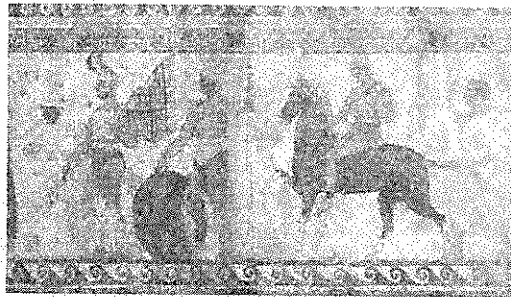
Miniatuurwapentjes van lood.

DE SAMNIETEN: GEROEMD EN GEVREESD

GRIEKSE, ROMEINSE EN SAMNITISCHE PERSPECTIEVEN

De Samnieten zijn niet bepaald het bekendste volk uit de Oudheid. Waar leefden ze, hoe zagen ze eruit en waren het echt van die onbehouwen bergboeren zoals Livius zegt? Een korte kennismaking.

De afbeeldingen van Samnitische krijgers op een wandschildering in een tombe in het Campanase Nola laten zien wat voor imago de Samnieten in de Oudheid hadden: ze dragen een fiere helmboos, een gekleurde tuniek en ze zijn gewapend. Een ruig volk zo op het eerste gezicht.

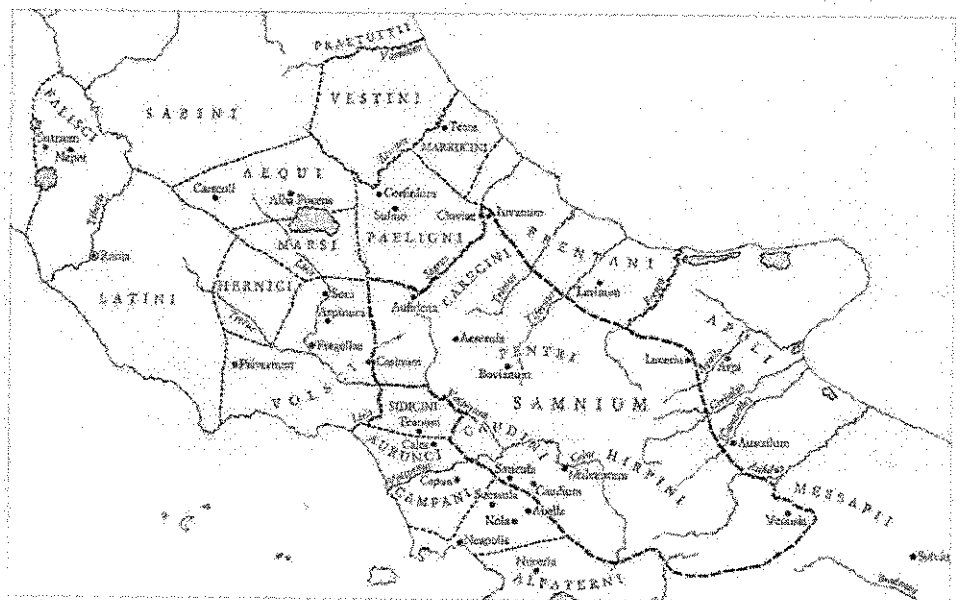
Tombe Nola, vierde eeuw v. Chr.

Maar wie waren die Samnieten nu precies? Wat weten we over ze? Ze leefden in Midden-Italië, zoveel is zeker, in een onherbergzaam, ontoegankelijk gebied, afgesneden van belangrijke waterwegen, afgeschermd door hoge bergketens. Een bergvolk ook, die Samnieten, dat het de Romeinen van de vierde tot de eerste eeuw voor Christus behoorlijk lastig maakte. En dat meermalen een veldslag won, maar uiteindelijk verloor. De Romeinen waren goed bang voor hen: als ze uiteindelijk na 250 jaar van conflicten de Samnieten definitief verslaan, wordt een groot deel uitgemoord. De verantwoordelijke Romeinse generaal, Sulla, zegt daarover 'dat hij uit ervaring had geleerd dat geen Romein ooit in rust kon leven zolang de Samnieten als een volk bij elkaar bleven' [Strabo 5.4.11.]. Duidelijke taal.

Maar er zijn meer antwoorden mogelijk op de vraag wie de Samnieten waren: die hangen af van het materiaal dat we kiezen om die vraag te beantwoorden.

Wat maakt ons bijvoorbeeld tot 'Nederlander'? Wij kunnen verwijzen naar een legale status: het 'hebben' van een nationaliteit. Even belangrijk is de gemeenschappelijke taal, al geldt dat niet

Kaart, de Samnium en hun buren, uit Salmon 1976.

voor alle natiestaten, denk aan België of Zwitserland. Daarnaast zijn andere culturele waarden belangrijk: omgangsvormen, kleding, gerechten, en soms ook religie. Dergelijke culturele waarden blijven lastig grijpbaar, en zijn per groep, klasse en zelfs individu verschillend en overschrijden vaak nationale grenzen. Het is daarom belangrijker te vragen wat iemand er zelf van denkt: voel je je Nederlander?

Terug naar de Samnieten. Voor hen golden geen vaststaande territoriale grenzen. Er was geen centrale administratie. Ze spraken wél min of meer dezelfde taal, het Oskisch, maar dat deden bijna alle bewoners van Midden- en Zuid-Italië.

De Samnieten doen voor het eerst van zich spreken op het moment dat ze met Rome in contact komen: in 354 voor Christus sloten ze een verbond met het expansiebeluste Rome. Naam en faam maakten ze vanaf de vierde eeuw toen ze tegenover de Romeinen stonden in de drie grote zogenoemde Samnitische oorlogen. Deze rivaliteit komt pas in het begin van de eerste eeuw voor Christus voorgoed tot een einde met de definitieve inlijving van de Samnieten in het Romeinse rijk.

Op zoek naar een antwoord op de vraag wie deze felle tegenstanders van Rome nu werkelijk waren, zijn we in de eerste plaats aangewezen op wat anderen over hen dachten. Dat zijn Grieken en Romeinen. Maar de waarde daarvan is beperkt: hoe zouden Fransen en Duitsers ons Nederlanders beschrijven? Waarschijnlijk zouden beelden van tolerantie, klompen en water hoog scoren.

De zeevarende Griek

De Samnieten worden voor het eerst genoemd in de werken van Grieken die in de Griekse kolonies in Zuid-Italië woonden. Die beschrijving weerspiegelt vooral hun eigen gezichtspunt: dat van de zeevarende Griek. Zo is in één beschrijving duidelijk dat de Samnieten niet meer dan een soort herkenningspunt

op de routekaart zijn: 'De Saunitai wonen naast de Campaniërs, en het kost een halve dag om langs hun kust te varen.' Daar houdt de Griekse interesse voorlopig mee op. Wél opvallend is dat verschillende Griekse schrijvers het woord 'Samniet' afleiden van het Griekse woord *saunion* dat speer betekent: deze krijgersannotatie is veelzeggend voor het strijdbare beeld dat de Grieken van de Samnieten hadden.

Halverwege de vijfde eeuw leveren de Samnitische volkeren pas echt problemen op voor de Griekse kolonisten. Midden- en Zuid-Italië begint dan steeds 'Samnitisch' te worden: de Samnieten veroveren gebieden aan de kust, waaronder de Campanse steden Capua en Cuma, en de Griekse kolonie Poseidonia of Paestum die in 410 v.Chr. wordt ingenomen.

De Griekse kolonies voelen zich dus bedreigd: zelfs Plato maakt zich daar druk over, omdat hij bang is dat de Griekse taal verdwijnt door de 'Osken'.

Pas later wordt door een betere kennis van de interne verhoudingen en verschillen tussen de verschillende Italische stammen de naam *Saunitai* op een kleinere groep betrokken: de in Midden-Italië woonachtige Samnitische subgroepen Carricini, Caudini, Hirpini, Pentri en Frentani. Die nieuwe kennis van de Samnitische wereld kan overgebracht zijn door de vele Samnitische huursoldaten die door de Griekse steden ingezet werden. Dat blijkt uit wapens die ze in heiligdommen in Zuid-Italië wijdden, waarin ze soms hun eigen Samnitische namen krasten.

Bij de Grieken verandert dus langzamerhand het beeld van de Samnieten van een 'vaag, ver volk' (slechts gebruikt als aanduiding bij de beschrijvingen van hun vaarroutes) in een geografisch en etnografisch beter omschreven groep doordat de Grieken vaker met hen kennismaken - in vriendschappelijke of vijandige situaties.

Romeinse beeldvorming

De Romeinse bronnen zijn een stuk gecompliceerder. Ook de Romeinse beeldvorming die daaruit opdoemt, zegt veel over Rome, zijn politiek, en de veranderende relatie tussen Rome en Italië. Een probleem is alleen dat de Romeinse bronnen allemaal van ná de Romeinse ingrepen in Samnitisch gebied dateren. Vanaf de derde eeuw heeft Rome er alles aan gedaan om de Samnieten te breken: onder andere door kolonisering en gedwongen migraties. En dat heeft Samnium flink veranderd.

Na verloop van tijd verandert de manier waarop Romeinen het over de Samnieten hebben nog meer: nadat de Samnieten veilig ingelijfd waren onder de Romeinse heerschappij, ontstaat het beeld van sterke, trouwe en simpele krijgers die aan de eisen van het Romeinse leger voldoen - dat leger was immers samengesteld uit verschillende Italische stammen.

Bovendien komt er na de Republikeinse periode nog een laag Augusteïsche politiek bij: in de propaganda van de eerste Romeinse keizer was er na de pacificatie van Italië behoefte aan vaderlandslievende, deugdzame Italiërs: juist vanuit die 'Italische' waarden van moed, en eenvoud, zou het nieuwe Italië opgebouwd moeten worden. Daarom werd het beeld van de edelmoedige Sabelliër ontworpen: onder de noemer van 'Sabelliërs' werden de voorheen 'gedemoniseerde' Samnieten samen met Sabijnen beschouwd als voorbeeld van deugd en eenvoud.

De Romeinse Griek Strabo schreef met veel aandacht over de verschillende Italische volkeren. Over de Samnieten vertelt hij hoe ze van de iets noordelijker Sabijnen afstammen, door een zogenaamd *ver sacrum* - een geheiligd voorjaar. Bij een *ver sacrum* werd de opbrengst van één jaar gewijd aan een god, meestal Mars. Dat betekende de wijding van alle levende wezens in één jaar; niet alleen het vee, maar ook alle mensen die dat jaar geboren werden. In plaats van hen te offeren, wachtte men tot ze 20 jaar oud werden. Dan werden de jongelingen weggestuurd,

en zouden daarbij door een totemdier worden geleid. Toen de Sabijnen oorlog voerden met de Umbriërs, zo schrijft Strabo, brachten ze zo'n wijding: en twintig jaar later vertrok een troep jongeren, geleid door een stier, naar het zuiden. Daar waar de stier zich neervlijde vestigden ze zich: de Samnieten. Strabo plaatst deze etnogenese, de geboorte van de Samnieten, in een mythisch-archaische tijd. Veel wetenschappers hebben de schriftelijke bronnen gevolgd en dateren het ontstaan van de Samnieten in de zevende tot de vijfde eeuw voor Chr.

Het eerste voorbeeld van Samnieten die zichzelf ook als Samnieten definiëren is echter van veel later datum: in het heiligdom van Pietrabbondante is een inscriptie gevonden uit het eind van de tweede eeuw voor Christus, met de tekst *safnim*. Dat is Oskisch voor Samnium. Ook op munten uit die tijd vinden we het woord *safnim*.

Fiere krijgers

In de beschrijvingen van de Romeinse geschiedsschrijvers worden de Samnieten geroemd en gevreesd om hun militaire kracht. Ze zijn de *hostis pertinacior*, de meest hardvochtige vijand, en worden tot de *gentes fortissimae Italiae*, de sterkste volkeren van Italië gerekend.

Aangezien oorlog de voornaamste manier was waarop de Samnieten in contact kwamen met de Romeinen, verbaast het niet dat dit oorlogszuchtige aspect zo benadrukt wordt. Bovendien maakt men de tegenstander graag groter als die uiteindelijk overwonnen is.

Rome besteedde veel aandacht aan de veldslagen tegen de Samnieten. Zo had Rome vierentwintig triomftochten in vijftig jaar nodig om de Samnieten eronder te krijgen. Tijdens de Samnitische oorlogen werden bovendien op zijn minst acht tempels gebouwd in Rome ter ere van de overwinningen *de Samnitibus*. Deze tempels waren gedecoreerd met schilderijen met oorlogsscènes. Die schilderijen, in Rome wellicht de eerste in hun

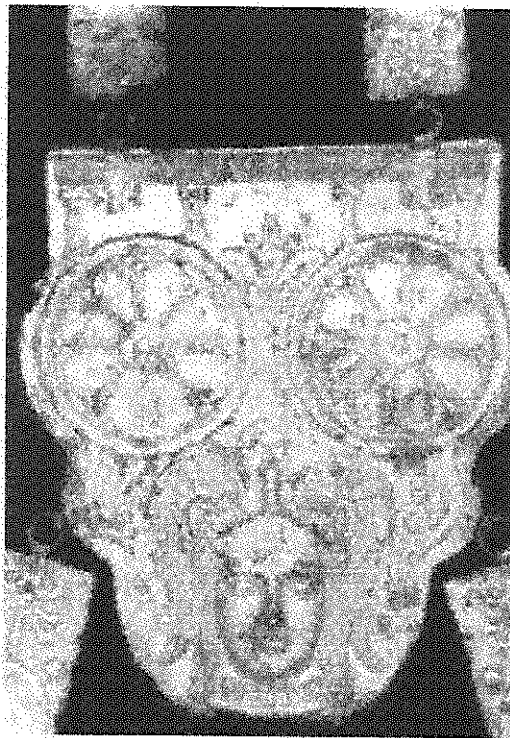
soort, de *pictura triumphalis*, triomfschilderingen, herdachten de militaire successen van de stichter van de tempel.

Wapens waren belangrijk. Niet alleen om mee te vechten, maar ook als oorlogsbuit. Na in de triomftocht meegetroond te zijn, werden de wapens van de tegenstander in de huizen van de belangrijke legerleiders maar vooral ook in de huizen van de goden tentoongesteld. Na de belangrijke slag bij Aquilonia in 293 v.Chr., waar straks nader op ingegaan wordt, triomfeerden de Romeinse generaals. Met de Samnitische wapenrustingen versierden zij de tempel van Quirinus en het forum te Rome. Volgens een oud gebruik. Livius vertelt dat reeds Romulus de *spolia opima* of veldheersbuit, op het Capitool wijdde. Des te groter is de schande wanneer de Samnieten de Romeinen in 321 v.Chr. na een hinderlaag in de Caudijnse passen dwingen hun wapens af te geven.

Behalve de wijding van wapens is er een andere aanwijzing voor de speciale rol van heiligdommen in militaire aangelegenheden. Aan de vooravond van de beslissende slag bij Aquilonia zouden de Samnieten een gruwelijke geheime eed gezworen hebben. Volgens een oeroude traditie kwamen de elitetroepen van de Samnieten bijeen in een vierkante plaats van 200 bij 200 voet, afgezet met linnen linten. Er waren altaren opgesteld. Onder leiding van een priester moesten de elitesoldaten op hun eigen leven, dat van hun familie en dat van hun nageslacht zweren tot in de dood door te zullen vechten. De eersten die weigerden, werden onthoofd op de altaren, en hun bloed stroomde samen met dat van de geofferde dieren. Daardoor aangemoedigd, zwoor de rest van de soldaten trouw. Het mag niet baten, de Romeinen winnen de slag en daarmee de oorlog.

Als iets later in de derde eeuw Pyrrhus van Epirus in Italië aankomt en de wapens tegen Rome opneemt, steunen de Samnieten hem. Na de Romeinse overwinning in 275 wordt midden in het Samnitisch gebied de Romeinse kolonie Aesernia (263 v.Chr.) gesticht.

Niet lang daarna valt de Karthaagse Hannibal Italië binnen. De Samnieten blijven nu deels wel aan de kant van Rome staan, hoewel Hannibal eigenlijk rekende op de steun van Romes onderworpen 'bondgenoten'. Misschien uit opportunisme, misschien uit angst voor de Punische vreemdelingen, blijven de Samnieten trouw aan Rome. Rome heeft de steun van zijn Italische bondgenoten hard nodig, zoals blijkt een serie gouden stater uit deze periode. Hierop is de eed tussen Aeneas en Latinus afgebeeld. Aeneas is de Trojaanse stamvader van de Romeinen, terwijl Latinus de stamvader van de Latijnen is - hier symbool voor de Italische autochtone bevolking in het algemeen. De eed op de munt moet daarom de hoop op een harmonieuze samenwerking tussen de autochtone bevolking en de Trojaanse vluchtelingen benadrukken. Een propagandistische truc, waaruit de afhankelijkheid van Rome van haar Italische bondgenoten blijkt.

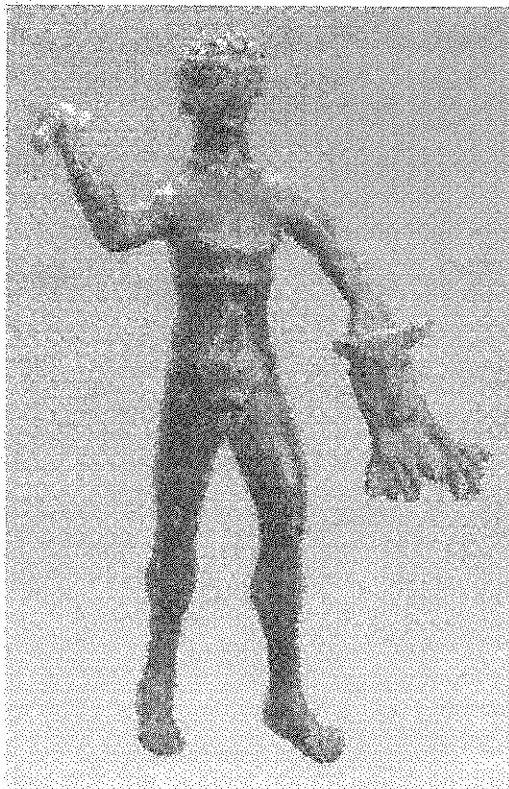

Samnitisch kuras

De Samnieten over zichzelf

Hoe verhouden al deze Romeinse beelden zich nu tot de Samnitische kant van het verhaal, voorzover die te achterhalen is? De centrale thema's in de Romeinse beeldvorming van de Samnieten en de Samnitische oorlogen zijn kort samen te vatten. De Samnieten waren fiere en oorlogszuchtige krijgers. De Romeinse triomfen op de Samnieten waren veelvuldig en de rijkdom van de buitgemaakte wapens was enorm. Zijn deze Romeinse karakteristieken ook in de Samnitische archeologie terug te vinden, en zo ja, hoe?

Wat de fierheid en oorlogszuchtigheid betreft: er kan vanuit gegaan worden dat onder de Samnieten zelf inderdaad een sterke krijgersideologie bestond. Wapens zijn namelijk de belangrijkste kenmerken van de overigens vrij simpele graven van de Samnieten. Vooral bronzen gordels, bronzen kurassen en zwaarden en speren zijn populair.

Bronzen Herculesbeeldje.

Een andere aanwijzing vormen de vele Hercules-beeldjes, die over heel Samnium verspreid gevonden zijn. Het opvallende aan deze beeldjes is dat er een duidelijke voorkeur is voor de manier waarop Hercules afgebeeld wordt: in de aanval. Met een knots, zijn leeuwenhuid, een agressieve houding. Een andere karakteristiek van de Romeinse omgang met de Samnitische oorlogen was de nadruk op heiligdommen om militair succes uit te stralen: daar werd de krijgsbuit uitgesteld. Ook bij de Samnieten is dit gebruik door archeologen aangetroffen: in het centrale heiligdom te Pietrabbondante zijn niet alleen grote hoeveelheden Tarentijnse maar ook Romeinse wapens gevonden: de *spolia hostium* ofwel krijgsbuit.

Er is overigens niet alleen in de daadwerkelijke oorlogspraktijk, maar ook in de *weergave* van het afnemen van de vijandelijke wapens een wisselwerking tussen de Samnitische wereld en Rome. Daarvoor zijn ook de graven (de andere plaats om militair succes te onderstrepen) illustratief. De iconografie van de krijger die *tropaeophorus*, met de krijgsbuit beladen, terugkeert van de strijd, is vanuit Campanië overgenomen door Rome (de ruiter op afb. 1). Tombes met scènes van de 'Terugkomst van de krijgsman' in Campanië laten vaak ruiters zien die de buit over hun lansen dragen. Het grappige is dat veel van deze scènes teruggaan op Griekse en Zuid-Italische voorbeelden: de nadruk op de wapenbuit echter is echt Italiaans.

De belangrijkste boodschap die van deze beelden uitgaat – en die precies dateren in de periode van de Samnitische oorlogen – betreft dus de militaire en daarmee sociale status van de overledene. Het militaire ethos staat in deze periode zowel in de Samnitische als in de Romeinse maatschappij centraal, maar de introductie in Rome van de artistieke weergave hiervan, in schilderijen, vindt precies na de Samnitische oorlogen plaats. Dat betekent dat Rome het van de Samnieten heeft afgekeken.

Gruwelijke verhalen

Dan rest nog, na het beeld van de oorlogszuchtigheid en het belang van representatie in heiligdommen en graven, de Romeinse beeldvorming van de Samnitische cultus.

De nadruk lag, zoals aangegeven, op de 'geheimzinnigheid' en de 'engheid' van Samnitische religie. Nu is het geen vreemd verschijnsel dat één groep mensen een andere groep mensen verdacht maakt door hun religie zwart te maken - dit kan uit onbegrip en angst voortkomen - maar ook uit het idee dat de eigen religie beter is, of zou moeten zijn: anders zou die andere groep immers wel eens - met hulp van de goden - aan het langste eind kunnen trekken.

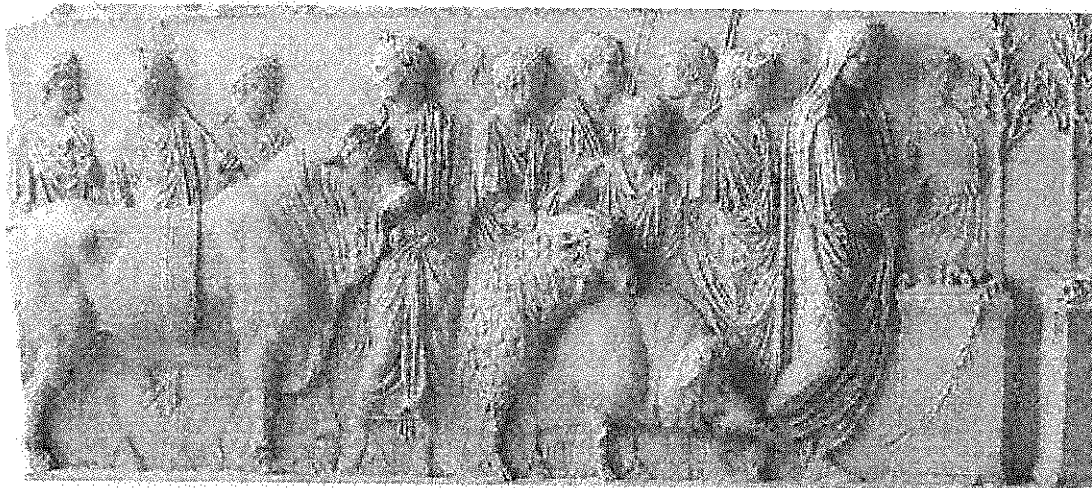
Alle enge verhalen ten spijt, de archeologische bewijzen in Samnium laten een ritueel zien dat verdacht veel op de Romeinse rituelen lijkt. In de heiligdommen zijn geen botten van Samnitische soldaten gevonden, maar vooral veel botten van schape, varken en rund: een combinatie die in de Latijns-Romeinse religie niet onbekend is.

nodig hadden, werd immers ook een eed afgebeeld.

We kunnen concluderen dat het oorlogszuchtige, fiere, beeld van de Samnieten, zoals dat in de Griekse en Romeinse bronnen naar voren komt, klopt. De Samnieten zelf hadden waarschijnlijk niets liever dan zo'n reputatie gehad. Sterker nog, ze deden er alles aan zichzelf als zodanig te presenteren. De nuance bij de vergelijking tussen Romeinen en Samnieten moet echter liggen in het feit dat het in Rome niet veel anders was: ook daar was het militaire ethos het hoogste goed. Dat is later enigszins verdonkeremaand door de Augusteïsche vredespropaganda, maar onderhuids altijd aanwezig gebleven.

Onbehouwen bergboeren

Een ander, gerelateerd vraagstuk is de samenlevings- en nederzettingsorganisatie van de Samnieten. Livius beschrijft de Samnieten als boers en bergachtig: 'montani atque agrestes'. 'Want de Samnieten, die in die tijd in dorpjes in de bergen woonden, plunderden het vlakland

Suovetaurilia-scène uit Rome, eerste eeuw n. Chr., Louvre.

Wat de geheimzinnige militaire eed betreft is het feit dat er een eed gezworen werd niet zo vreemd. Op Romeinse munten uit de derde eeuw, toen de Romeinen de hulp van de Samnieten nog

en de kustgebieden. Zij hadden minachting voor degenen die deze vlakten bewerkten, omdat deze van een zachter karakter waren en, zoals zo vaak het geval is, daarmee leken op het land waar ze leefden. De

Samnieten waren zelf dan ook onbehouwen bergboeren.'

Livius verbindt hier de natuurlijke omgeving van groepen mensen direct met hun karakter: een klassiek thema, dat tot in de huidige tijd voortduurt. Livius stelt dat het karakter van de vlaktemens zacht is, in tegenstelling tot de gehardheid van de bergmensen. Dit beeld past natuurlijk goed bij het krijgsvolke, onbeschaafde karakter dat de Samnieten werd toegeschreven.

Een deel van dit achterlijke beeld van Samnium zal overigens voortkomen uit het feit dat er veel veranderd is in de tijd dat Livius schrijft. De Samnieten zijn dan ingelijfd in het Romeinse Rijk, en bovendien is een groot deel van hen vermoord tijdens en na de Bondgenotenoorlog aan het begin van de eerste eeuw voor Christus. Maar belangrijker is dat Grieken en Romeinen op dat moment als sinds eeuwen gewend zijn aan een totaal andere samenlevingsvorm: namelijk de urbane samenleving.

In Griekenland is de nadruk op het stedelijke centrum al heel vroeg te zien, en naast de Griekse kolonies in Italië verschijnen ook in Campanië en Etrurië al vroeg steden van lokale oorsprong, net als Rome. In Grieks-Romeinse perceptie is beschaving direct verbonden met stedelijkheid. Zo kan Samnium als zo'n achterlijk, leeg gebied gezien worden: een directe verbinding tussen land en mensen, en stad en beschaving is daarvoor de oorzaak.

De vasthoudendheid van het Graeco-Romeinse idee van urbaniteit als beschaving, blijkt wel uit het feit dat er lang een mythe over een 'hoofdstad' van de

Samnieten leefde. De redenering is als volgt: de Samnieten vormden een samenleving, een beschaving (zij het een minderwaardige natuurlijk) en *dus* moet er een stad zijn. Zonder stad geen volk: een Grieks idee. Grappig genoeg is dat idee overgenomen door moderne wetenschappers, en is er decennialang gezocht naar de metropool van de Samnieten, ergens verscholen in de Appenijnen, een Atlantis in de bergen. Uiteraard vergeefs.

De Samnieten richtten hun landschap en maatschappij anders in dan de Romeinen en Grieken. Ze leefden niet in steden, maar in dorpen. Centrale plaatsen in het publieke leven vormden de heiligdommen:

Archeologische vindplaatsen uit de Samnitische periode binnen een straal van 1,5 km², data sacred landscape project, afb. Jitte Waagen.

daar werd dan ook flink in geïnvesteerd. De bevolkingsdichtheid was vrij hoog. Hoewel ze in de bergen woonden, waren Samnieten niet arm en simpel: dat blijkt uit hun wapens en hun architectuur, die *state of the art* waren.

De Samnieten? Dat zijn wij!

Nogmaals, wie waren de Samnieten? We weten dat er inderdaad vechtlustige lieden waren, daar in Midden-Italië, die in dorpjes in de bergen woonden, en dat ze Samniet werden genoemd door Grieken en Romeinen. Maar we kunnen pas echt iets zeggen over Samnieten op het moment dat ze feitelijk op het punt staan te verdwijnen: tijdens hun laatste grote opstand tegen de Romeinse heerschappij. Rond 100 v.Chr. is er onvrede onder de 'bondgenoten' van Rome: ze hadden kort gezegd wel de lasten, maar niet de lusten van het Romeinse rijk. Dit leidt tot een gewapende opstand: de zogenaamde Bondgenotenoorlog.

In deze periode verschijnen verspreid over het gehele Samnitische landschap kleine tempeltjes. De nieuwe tempels reflecteren de vorm van het grote moederheilgdom te Pietrabbondante. We kunnen dat zien als de welbewuste constructie van een 'sacraal landschap', waarin de uniforme tempels symbolen worden van een Samnitische groepsgevoel. Het is ook precies in deze periode dat Samnieten zichzelf expliciet Samniet gaan noemen.

Er wordt, zoals aangegeven, een wijding in het heiligdom van Pietrabbondante gebracht, in naam van alle Samnieten. Dit wijst op de formering van een sterk groepsgevoel, dat ook etnisch gekleurd was.

De constructie van het sacrale landschap door middel van de kleine en grotere tempels in Samnium is te zien als een soort verwoede poging de Samnitische gemeenschap te versterken en te mobiliseren tegen de Romeinse heerschappij. Het is geen toeval dat juist heiligdommen hiervoor worden uit-

gekozen. Dat zijn de plaatsen waar gevoelens van saamhorigheid bij uitstek gearticuleerd worden, en die politiek ingezet kunnen worden.

Het is waarschijnlijk dat gevoelens van Samniet-zijn met de tijd sterker of minder sterk waren: zo zouden de Samnieten ten tijde van de Samnitische oorlogen wel eens erg 'Samniet' geweest kunnen zijn, zoals wij meer Nederlander worden als Oranje voetbalt.

Romeinse munt uit ca. 70 v.Chr.

De Samnieten gaan overigens dramatisch ten onder. Ze verliezen, en Rome lijft daarmee heel Italië de finitief in. De nieuwe verhoudingen worden door een munt goed verbeeld: hier is de personificatie van Roma te zien die handen schudt met Italia. Italia heeft een *cornucopia*, hoorn des overvloeds, symbool van de welvaart en natuurlijke bronnen van Italië. Maar Roma heeft de voet stevig op de wereldbol.

Tesse Stek <

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

2007 wordt voor de Vereniging Vrienden van Satricum een feestelijk jaar: de Nederlandse opgraving in Satricum viert haar 30-jarig jubileum. Uiteraard laat de Vereniging dit heugelijke feit niet onopgemerkt: de lunch tijdens de Satricum-dag wordt onder andere in een muzikaal jasje gestoken en de Vereniging organiseert in het voorjaar een bijzondere excursie.

Op zaterdag 17 maart nemen wij u graag mee naar de spectaculaire tentoonstelling 'De laatste uren van Herculaneum. Verwoest door de Vesuvius, 24 augustus 79' in Museum het Valkhof in Nijmegen. Vanwege het grote succes van deze tentoonstelling en de enthousiaste reacties naar aanleiding van ons vorige uitstapje (Hermitage Amsterdam) gaan we er van uit dat we ook dit keer veel leden mogen verwachten en dat het een gezellige en leerzame dag zal worden. Over de bijzonderheden en details van dit Satricum-uitstapje ontvangt u in januari meer informatie. **Noteer 17 maart alvast in uw agenda!**

OVER DE AUTEURS

L. Bouke van der Meer is Etruscoloog en is hoofd docent Klassieke Archeologie aan de Universiteit Leiden. Hij was meerdere malen gastspreker op een Satricum-dag.

Dé Steures is leraar klassieke talen in Lisse. Hij is sinds 1980 verbonden als medewerker, auteur en tekenaar aan het Satricum-project.

Douwe Yntema is hoofd docent Mediterrane Archeologie aan de Vrije Universiteit en sinds 1971 betrokken bij onderzoek naar en opgravingen in Zuidoost-Italië.

Dr. Marijke Gnade is projectleidster van de opgravingen van de Universiteit van Amsterdam in Satricum en wetenschappelijk medewerkster bij de vakgroep Mediterrane Archeologie (UvA).

Tesse Stek is promovendus aan de Universiteit van Amsterdam en doet onderzoek naar heiligdommen in Midden-Italië. Daarnaast is hij universitair docent Griekse en Latijnse taal en Cultuur aan de Radboud Universiteit Nijmegen.